

Rusteloze geesten van het verleden

Wat geestverhalen bijdragen aan debatten over de dood, dromen en geesten in de oudheid



Athenodorus confronts the Spectre door Henry Justice Ford
bron: <http://www.gutenberg.org/files/37396/37396-h/37396-h.htm#i10>

Rusteloze geesten van het verleden

Wat geestverhalen bijdragen aan debatten over de dood, dromen en geesten in
de oudheid

M. Oudenes
s1421565

Chopinplein 8
2421 TT Nieuwkoop

tel. nr.: 0630588628
e-mailadres: m.oudenes@hum.leidenuniv.nl

MA-thesis
20 ECTS
Mw. Dr. K. Beerden

07-07-2017

Inhoudsopgave

Inleiding	4
Hoofdstuk 1: visies op de dood	7
De ontwikkeling van de Onderwereld	7
Reden van begraven	8
Voorwerpen	9
Dromen	9
Hoofdstuk 2: geesten van niet (goed) begraven mensen	11
Niet begraven of gecremeerd	11
Niet goed begraven of gecremeerd	17
Analyse en conclusie	21
Hoofdstuk 3: voorwerpen	23
IJzer	23
Kleding	24
Overig	25
Analyse en conclusie	27
Hoofdstuk 4: dromen	28
Pas overleden	28
Langer overleden	31
Tijd onbekend	34
Analyse en conclusie	35
Conclusie	37
Bibliografie	39

Inleiding

Eén van de meest bekende geestverhalen uit de oudheid is de verschijning van de geest van Patroclus aan Achilles in boek 23 van Homerus' *Ilias*. Op dit punt in de *Ilias* is Patroclus gedood door Hector en Hector door Achilles. Voor Patroclus wordt een begrafenismaal en een begrafenis voorbereid, maar dit gaat de overleden Patroclus te langzaam:

Toen pakte een zoete slaap hem [Achilles] beet, nadat deze over hem heen was gekomen, en deed hem de zorgen in zijn hart loslaten: want hij had zich erg ingespannen in zijn krachtige ledematen door Hector te achtervolgen richting het winderige Troje: de geest van de ellendige Patroclus kwam naar hem toe, in alle opzichten op zichzelf lijkend, in gestalte, in zijn mooie ogen en in zijn stem, en hij was ook gekleed in zulke kleding om zijn huid: hij ging over zijn hoofd gebogen staan en zei tegen hem: "Je slaapt, maar je bent mij vergeten, Achilles. Niet verwaarloosde je mij toen ik leefde, maar wel nu ik ben gestorven: begraaft me zo snel mogelijk, zodat ik door de poorten van de Hades kan gaan. De zielen houden mij op een afstand, de geesten van de doden, en ze laten mij nog niet bij hen komen aan de overkant van de rivier, maar vergeefs zwerf ik rond bij het huis van Hades met de brede poorten. Geef me je hand: ik smeeek het je, want ik zal niet opnieuw uit de Hades komen, wanneer ik een crematie heb gekregen.¹

In de Griekse en Romeinse oudheid zijn er nog veel meer van dit soort geestverhalen opgeschreven en was het geloof in geesten heel normaal. Toch is er in de literatuur tot nu toe weinig met geesten gedaan. Er zijn een aantal algemene boeken over geesten, zoals *Haunted Greece and Rome: Ghost Stories from Classical Antiquity* van D. Felton uit 1999 en *Magic, Witchcraft, and Ghosts in the Greek and Roman Worlds: A Sourcebook* van D. Ogden uit 2009. In veel boeken over magie en de dood wordt ook aandacht besteed aan geesten. Dit zijn echter bijna alleen maar beschrijvingen en het opnoemen van feiten over geesten en geestverhalen. Alleen Felton geeft een analyse van een aantal wat langere geestverhalen. Artikelen over geesten zijn er nog minder. De meest vooraanstaande zijn 'Some Ghostly Appearances in Greece: Literary and Artistic Sources' van M. Aguirre uit 2009 over het afbeelden van geesten in de kunst en 'Eucrates and Demainete: Lucian, "Philopseudes" 27-8' van D. Ogden uit 2004 over één specifiek geestverhaal.

Wel zijn er in de secundaire literatuur over de dood, dromen en geesten debatten gaande. Aan een aantal van deze debatten wil ik met dit onderzoek in de vorm van een case studie naar geestverhalen een bijdragen leveren. De debatten, waaraan ik denk dat een onderzoek naar geestverhalen een bijdrage kan leveren, zijn de debatten over de reden van begraven of cremeren, het meebegraven van voorwerpen en geesten die in dromen verschijnen. Omdat deze debatten zo'n belangrijke rol spelen in dit werkstuk, zullen ze in hoofdstuk 1 behandeld worden.

In dit onderzoek beschouw ik alle verhalen waarin een geest voorkomt als een geestverhaal. Dit kan variëren van een passage waarin geest kort genoemd wordt, tot een compleet verhaal over een spookhuis. De soorten geesten die ik ga onderzoeken in mijn case studie zijn alleen de geesten van mensen die uit zichzelf naar de bovenwereld komen. De schimmen die in de Onderwereld wonen, neem ik dus niet mee. Ook de geesten die niet vrijwillig naar de bovenwereld komen, vallen niet binnen mijn onderzoek. Geesten kunnen namelijk opgeroepen worden door middel van necromantie, vaak met het doel om iets aan de geest te vragen of om hem iets te laten voorspellen.² Omdat deze

¹ Eigen vertaling (alle vertalingen in dit werkstuk zijn eigen vertalingen): Homerus, *Ilias*: D. B. Monro en T. W. Allen eds. (derde druk; Oxford 1920) 23.62-76.

² D. Ogden, *Greek and Roman Necromancy* (Princeton 2001) 229.

geesten niet zelf een reden hebben om terug te komen, zijn ze niet interessant voor mijn onderzoek. De redenen waarom geesten terugkomen en wat ze dan zeggen en doen, kunnen juist bijdragen aan de debatten, omdat er in hun geval iets mis is gegaan met begraven of omdat ze nog zaken op aarde hebben die rechtgezet moeten worden. Daarnaast verschijnen alleen geesten die uit zichzelf naar de bovenwereld komen in dromen.

In een aantal geestverhalen, waarin de geest zelf naar de bovenwereld komt, verschijnt hij dus in een droom. Vanuit ons oogpunt zijn dromen niet echt en als daarin dus een geest verschijnt, zou dat niet meetellen als geestverschijning. In de oudheid werden dromen wel als waarheden gezien, omdat geloofd werd dat dromen van buiten kwamen.³ Wanneer een geest in een droom verscheen, was de geest degene die deze droom veroorzaakte.⁴ Daarom kunnen geestverschijningen in dromen naar mijn mening meegeteld worden als geestverschijningen. In de meeste literatuur worden geesten in dromen eveneens meegeteld als geestverhalen. Echter worden geesten in en buiten dromen door elkaar vermeld, zonder uitleg erbij te geven. Alleen Krauss maakt het onderscheid en vindt ook beide tellen als geestverschijningen.⁵ Ik hanteer dit onderscheid op dezelfde manier, omdat er interessante verschillen tussen geesten in en geesten buiten dromen bestaan. Daarnaast beschouw ik alle overleden personen die in dromen verschijnen als geesten, om dezelfde reden waarom geesten in dromen gezien kunnen worden als ‘echte’ geestverschijningen: men geloofde dat de droom van buiten kwam en dat de geest van de overleden persoon de droom dus veroorzaakte. Niet in alle primaire bronnen waarin een geestverhaal zit, wordt namelijk de term ‘geest’ letterlijk genoemd.

Er was in de oudheid een onderscheid tussen geestverhalen waar waarschijnlijk echt in geloofd werd en geestverhalen in toneelstukken of boeken, waarvan vermoedelijk iedereen wist dat ze bedacht waren door de auteur. Ik zal in mijn onderzoek naar beide gevallen kijken. Ten eerste omdat het onderscheid niet altijd even duidelijk is en ik geen gevallen wil uitsluiten, die eigenlijk relevant waren voor mijn onderzoek. Zo is het bijvoorbeeld mogelijk dat een verhaal lang geleden bedacht werd door een auteur, maar in de loop van de tijd veranderde in volksgeloof. Ten tweede omdat zowel een verzonnen als een ‘echt’ geestverhaal beide laten zien hoe men in de oudheid dacht dat geesten eruit zagen, waarom ze verschenen en hoe men ermee om moest gaan. Omdat dit juist voor mij interessant is, is het geen probleem om zowel te kijken naar geestverhalen waar waarschijnlijk echt in geloofd werd als naar verzonnen geestverhalen.

Dit alles brengt mij tot de hoofdvraag: Wat kunnen verhalen uit de Grieks-Romeinse oudheid over geesten, die uit zichzelf naar de bovenwereld komen, toevoegen aan debatten over de dood, dromen en geesten? Ik verwacht dus vooral iets te kunnen zeggen over de reden van begraven of cremieren, het meebegraven van voorwerpen en geesten die in dromen verschijnen. Ik zal in dit onderzoek de gehele oudheid bestuderen van de eerste geestverschijning in Homerus in de achtste eeuw v. Chr. tot de laatste geestverschijning in Philostratus in de derde eeuw n. Chr. Dit loopt dus van de archaïsch-Griekse periode tot en met de laat-Romeinse periode. Ik heb zoveel mogelijk geestverhalen binnen de genoemde categorie geprobeerd te vinden en ben uitgekomen op 46 verhalen. Christelijke geestverhalen, die vooral gaan over demonen en bezettingen⁶, behandel ik niet. Waar het geestverhaal zich afspeelt, maakt voor mijn onderzoek in principe niets uit, als het geloof van de

³ L. Albinus, *The House of Hades. Studies in Ancient Greek Eschatology* (Aarhus 2000) 48.

⁴ D. Felton, *Haunted Greece and Rome: Ghost Stories from Classical Antiquity* (Austin 1999) 19 en A. E. Bernstein, *The Formation of Hell: Death and Retribution in the Ancient and Early Christian Worlds* (Londen 1993) 95.

⁵ F. B. Krauss, *An Interpretation of the Omens, Portents, and Prodigies Recorded by Livy, Tacitus, and Suetonius* (Philadelphia 1930) 145-158.

⁶ D. Frankfurter, “Where the Spirits Dwell: Possession, Christianization, and Saints’ Shrines in Late Antiquity”, *Harvard Theological Review* 103.1 (2010) 27-46, aldaar 28.

klassieke oudheid er maar uit blijkt. Meestal zullen de geestverhalen zich echter afspelen in Griekenland of het Romeinse Rijk.

Ik zal mijn werkstuk verdelen in vier hoofdstukken. In hoofdstuk 1 zal ik een overzicht geven van de debatten waaraan ik een bijdrage wil leveren. Dit zijn de debatten over de reden van begraven of cremen, het meebegraven van voorwerpen en geesten die in dromen verschijnen. In dit hoofdstuk geef ik ook een beschrijving van de Onderwereld met daarin de ontwikkeling die deze doormaakte in de oudheid. Dit geeft een goed beeld van wat er eigenlijk met geesten zou moeten gebeuren na de dood. Bij geesten die uit zichzelf uit de Onderwereld komen of er nooit zijn geweest, gaat het hier dus mis. Ik gebruik hiervoor de meeste recente literatuur van 2007 tot het heden, omdat ik wil bijdragen aan de meest recente debatten. Omdat er in deze literatuur weinig informatie over de archaisch-Griekse periode wordt gegeven, gebruik ik hiervoor het boek *The House of Hades. Studies in Ancient Greek Eschatology* van L. Albinus uit 2000.

In hoofdstuk 2 zal het onderwerp ‘de reden van begraven of cremen’ behandeld worden. In dit hoofdstuk worden de geestverhalen behandeld waarin een geest voorkomt van iemand die niet goed of helemaal niet begraven of gecremeerd is. Dit hoofdstuk zal verdeeld worden in geesten van mensen die niet begraven of gecremeerd zijn en geesten van mensen die niet goed begraven of gecremeerd zijn. Deze twee categorieën worden elk weer onderverdeeld in agressieve geesten en vriendelijke geesten. Bij de categorie ‘niet begraven of gecremeerd’ is er ook nog een kopje met dankbare geesten. Er zal bij de meeste verhalen ook informatie uit secundaire literatuur toegevoegd worden. Daarna zullen de verhalen geanalyseerd worden en zal de bijdrage aan het debat geleverd worden.

Hoofdstuk 3 richt zich op geestverhalen waarin voorwerpen voorkomen, die door de geest gebruikt worden. Deze voorwerpen zijn vooral ijzer en kleding maar ook een ploegschaar en een scheermes werden door geesten gebruikt. Binnen deze categorieën zullen de verhalen chronologisch op jaar van schrijven behandeld worden. Er is gekozen voor deze chronologie en niet voor chronologie op jaar van plaatsvinden, omdat de geestverhalen over de loop van de jaren sterk kunnen veranderen. Ook in dit hoofdstuk zal er weer informatie uit secundaire literatuur toegevoegd worden en aan het eind van dit hoofdstuk volgt een analyse van de verhalen en de bijdrage aan het debat.

Tot slot zal hoofdstuk 4 gaan over geesten die in dromen verschijnen. Dit hoofdstuk zal onderverdeeld worden in de categorieën ‘pas overleden’ en ‘langer overleden’. In de eerste categorie vallen geesten van mensen die minder dan een jaar geleden zijn overleden en in de tweede categorie geesten van mensen die langer dan een jaar zijn overleden. Binnen de categorieën is er onderscheid tussen geesten die komen praten en geesten die iets anders doen. Binnen elk kopje staan de verhalen chronologisch op jaar van schrijven. Net als bij hoofdstuk 2 en 3 wordt er weer informatie uit secundaire literatuur toegevoegd en eindigt het hoofdstuk met een analyse van de verhalen en de bijdrage aan het debat.

Hoofdstuk 1: visies op de dood

Hieronder volgt een overzicht van en een introductie op de onderwerpen die ik zal behandelen in de rest van mijn werkstuk. De drie onderwerpen zijn de reden van begraven, voorwerpen, en dromen. Aan elk van deze onderwerpen kan de analyse van geestverhalen bijdragen. Eerst zal een de algemene ontwikkeling van de Onderwereld worden gegeven, omdat deze sterk veranderde in loop van de oudheid. Deze ontwikkeling is ook terug te zien in de geestverhalen en daarom interessant. Daarnaast geeft dit een goed beeld van wat men in de oudheid geloofde. Daarna zullen de debatten in de secundaire literatuur over elk van de onderwerpen uitgelegd worden.

De ontwikkeling van de Onderwereld

De Grieken en Romeinen geloofden dat de geest van de overledene tijdens de begrafenisrituelen naar de Onderwereld ging.⁷ Aan het einde van de begrafenis zou de geest goed aangekomen moeten zijn in de Onderwereld.⁸ Al vanaf Homerus wordt de god Hermes gezien als de begeleider van zielen naar de Onderwereld (*psychopompus*), maar vaak werd hij ook niet genoemd.⁹

De eerste beschrijving van de Onderwereld en de schimmen die er wonen, komt uit Homerus. De schimmen zijn een soort verstijfde afbeeldingen van wie ze ooit waren en ze zagen eruit zoals ze eruit zagen toen ze stierven.¹⁰ De schimmen hadden hier geen nieuw leven, maar herhaalden steeds hun oude leven aan de hand van hun herinneringen.¹¹ Ze fladderden rond als vleermuizen en maakten een sissend geluid.¹² Ook hadden ze geen emoties en gevoel.¹³ De Onderwereld bevond zich onder de aarde en werd beheerst door Hades en Persephone.¹⁴ Grotten, diepe gaten en soms graven werden gezien als ingangen naar de Onderwereld.¹⁵ Er was bij Homerus al een meer die de geesten over moesten steken, de Acheron¹⁶, een groot meer aan het begin van de Onderwereld.¹⁷ De veerman Charon en de rivier de Styx waren nog niet zo bekend.¹⁸

In de Hellenistische en Romeinse periode werd Charon als veerman over het meer Acheron of de rivier Styx steeds populairder.¹⁹ Charon moest betaald worden om zielen naar de overkant te brengen en hiervoor werd een muntje onder de tong van de overledene gelegd.²⁰ Aristophanes noemt dit muntje voor het eerst in zijn komedie de *Kikkers*, maar in die tijd was dit nog niet zo bekend.²¹ Ook werd Hermes steeds vaker gezien als *psychopompus* om de zielen naar de Onderwereld te leiden.²² In de Homerische tijd werden zielen nog niet beoordeeld naar hoe ze hadden geleefd. In de

⁷ J. R. Brandt, 'Passage to the Underworld. Continuity or Change in Etruscan Funerary Ideology and Practices (6th-2nd Centuries BC)?', in: J. R. Brandt, M. Prusac en H. Roland, *Death and Changing Rituals: Function and Meaning in Ancient Funerary Practices* (Havertown 2014) 105-184, aldaar 111.

⁸ C. Fowler, 'Change and Continuity in Early Bronze Age Mortuary Rites: A Case Study from Northumberland', in: Brandt, Prusac en Roland, *Death and Changing Rituals*, 45-92, aldaar 46.

⁹ Albinus, *The House of Hades*, 90 en Brandt, 'Passage to the Underworld', 111.

¹⁰ Albinus, *The House of Hades*, 16,27 en 32.

¹¹ Idem, 53.

¹² Idem, 82-83.

¹³ Idem, 49.

¹⁴ Idem, 67 en 69.

¹⁵ Idem, 69 en F. P. Retief en L. Cilliers, 'Burial Customs, the Afterlife and the Pollution of Death in Ancient Greece', *Acta Theologica* 26.2 (2010) 44-61, aldaar 45.

¹⁶ Brandt, 'Passage to the Underworld', 118.

¹⁷ J. Davies, *Death, Burial and Rebirth in the Religions of Antiquity* (Hoboken 2013) 133.

¹⁸ Albinus, *The House of Hades*, 132.

¹⁹ Retief en Cilliers, 'Burial Customs', 46.

²⁰ Idem, 48, Davies, *Death, Burial and Rebirth*, 24 en D. Noy, 'Death', in: A. Erskine, *A Companion to Ancient History* (Oxford 2009) 414-425, aldaar 417.

²¹ Retief en Cilliers, 'Burial Customs', 48.

²² Davies, *Death, Burial and Rebirth*, 7-9.

Griekse periode begon dit op te komen met het idee dat soldaten die heroïsch waren gestorven, een goed leven in de Onderwereld zouden hebben.²³ Bij de Romeinen kwam er een duidelijk onderscheid: eenmaal in de Onderwereld werd beoordeeld of de ziel een goed, slecht of gemiddeld leven had geleid. Degenen die een goed leven hadden geleid, gingen naar de Elyzeese velden, waar ze beloond werden en een goed leven na de dood hadden.²⁴ In de Romeinse tijd werd geloofd dat het leven hier gewoon verder ging met veel geluk en voorspoed.²⁵ Degenen die een slecht leven hadden geleid, werden eeuwig gestraft, zoals Sisyphus en Tantalus. Daar zat nog iets tussenin wat meestal werd gezien als hoe Homerus de Onderwereld beschreef, dus rondfladderende schimmen zonder emoties. Bij de ingang van de Onderwereld stond een rechter, Aeacus genaamd, die dit bepaalde samen met de andere rechters, Minos en Rhadamanthys.²⁶ Cerberus werd ook steeds vaker gezien als de bewaker van de ingang van de Onderwereld en degene die ervoor zorgde dat de geesten niet konden ontsnappen.²⁷ Sommige mensen in de Romeinse Republiek geloofden in nog meer indelingen in de Onderwereld, zoals een speciale plaats voor mensen die zelfmoord hadden gepleegd en een andere plaats voor oorlogshelden.²⁸

Dit is hoe geesten normaal gesproken naar de Onderwereld gingen en er verbleven. In geestverhalen waarin de geest zelf naar de bovenwereld komt, is er iets niet gegaan zoals het hoorde. Het kan zijn dat de geest uit de Onderwereld ontsnapt is, om onafgemaakte zaken op aarde recht te zetten. Ook is het mogelijk dat een geest helemaal niet binnen wordt gelaten in de Onderwereld. Dit gebeurt wanneer hij niet goed is begraven of gecremeerd of geen muntje voor Charon heeft meegekregen, maar dit laatste komt niet terug in de geestverhalen.

Reden van begraven

De twee belangrijkste soorten uitvaart in de oudheid, waren begraven en cremeren. Dit soort uitvaarten bestonden uit veel soorten handelingen. Er waren verschillende rituelen, offers, perioden van rouwen (soms ook lachen), dansen, muziek, eten en drinken.²⁹ Het diner tijdens de begrafenis werd vooral tijdens de Romeinse periode heel belangrijk.³⁰ De begrafenisrituelen lopen eigenlijk vanaf het moment van de fysieke dood tot het moment van de sociale dood³¹, wanneer de nabestaanden de dood hebben verwerkt. Aan het einde van de uitvaart werd het lichaam daadwerkelijk begraven in een graf of tombe op een begraafplaats of gecremeerd. Begraafplaatsen lagen altijd buiten de stad of het dorp, omdat ze als onrein werden gezien en dus voor vervuiling konden zorgen.³² Begraven binnen de stad was in de Romeinse periode dan ook verboden.³³ In het geval van crematie werd de as in een urn gedaan. Deze urn werd dan bijgezet in een grafkamer of in huis.³⁴

De literatuur over de dood en het hiernamaals in de oudheid is het op dit vlak met elkaar eens, maar niet over de reden van de begrafenis of crematie. Brandt zegt dat een begrafenis met rituelen er vooral was voor het verwerkingsproces van de nabestaanden.³⁵ Crematie werd in de oudheid soms

²³ Idem, 179.

²⁴ M. Erasmo, *Reading Death in Ancient Rome* (Columbus 2008) 106.

²⁵ Idem, 182.

²⁶ Davies, *Death, Burial and Rebirth*, 133.

²⁷ Noy, 'Death', 423.

²⁸ Idem, 415.

²⁹ Brandt, 'Introduction', in: Brandt, Prusac en Roland, *Death and Changing Rituals*, ix-xix, aldaar xvi.

³⁰ C. Edwards, *Death in Ancient Rome* (New Haven 2007) 164.

³¹ Brandt, 'Introduction', xvi.

³² Idem, xv.

³³ Erasmo, *Reading Death in Ancient Rome*, 7.

³⁴ Brandt, 'Introduction', ix en xii.

³⁵ Idem, xii.

verkozen boven begraven, omdat na het verbranden van het lichaam, de ziel van de overleden persoon makkelijker naar de Onderwereld zou kunnen gaan.³⁶ Bij de Romeinen werd cremieren de standaard, hoewel er ook nog steeds begraven werd.³⁷ Brandt zegt daarnaast dat uitvaarten simpelweg werden gehouden om een lichaam te begraven of cremieren.³⁸ Erasmo zegt dat het ook was om de dode te eren en te herinneren.³⁹ Hope zegt dat, wanneer een dode geen goede begrafenis krijgt, dit vervelend is voor de nabestaanden, omdat zij dan niet goed kunnen rouwen en het overlijden kunnen verwerken.⁴⁰ Davies zegt tenslotte nog dat begraven werd gedaan, omdat het lichaam anders voor vervuiling zou zorgen.⁴¹

Daarnaast wordt genoemd dat men in de oudheid grote zorg had voor goede begrafenis. ⁴² Het zou raar zijn dat men dit alleen maar deed voor de nabestaanden en om van het lichaam af te komen. Dit is omdat er nog een andere reden van begraven of cremieren was in de oudheid. Door geestverhalen te onderzoeken blijkt duidelijk wat deze reden is. Dit zal in hoofdstuk 2 behandeld worden.

Voorwerpen

Zowel in de Griekse als de Romeinse oudheid werden er voorwerpen meebegraven of verbrand met de overledene, alleen in Homerus nog niet.⁴³ Meestal waren dit voorwerpen waar de overleden persoon tijdens zijn leven veel waarde aan hechtte of die hem maakte tot wie hij was. Het is in de literatuur onduidelijk waarom dit werd gedaan. Albinus zegt dat men geloofde dat de geest deze voorwerpen kon gebruiken in de Onderwereld⁴⁴, maar Retief en Cilliers zeggen dat men hier niet in geloofde.⁴⁵ Waarom de voorwerpen dan werden meebegraven zeggen zij niet. Auteurs zoals Noy zeggen er alleen over dat het niet duidelijk is wat men geloofde.⁴⁶ Van de Kelten wordt wel gezegd dat zij voorwerpen meebegroeven of verbrandden met hun doden, omdat ze geloofden dat de schimmen van hun doden daar in de Onderwereld gebruik van konden maken.⁴⁷

In sommige geestverhalen komen voorwerpen voor en zo kunnen deze verhalen een bijdrage leveren aan het debat over het meebegraven of verbranden van voorwerpen. Dit zal in hoofdstuk 3 behandeld worden.

Dromen

Het concept dromen wordt heel vaak genoemd in teksten uit de oudheid. De ideeën die men toen had over dromen zijn erg anders dan wat we nu weten. Tegenwoordig weten we dat dromen uit ons onderbewustzijn komen terwijl we slapen. Wat we zien in onze dromen zijn altijd dingen afkomstig uit ons geheugen. Dromen gaan vaak over wat we meegemaakt hebben of waar we op het moment erg

³⁶ Fowler, 'Change and Continuity', in: Brandt, Prusac en Roland, *Death and Changing Rituals*, 45-92, aldaar 80.

³⁷ Davies, *Death, Burial and Rebirth*, 149.

³⁸ Brandt, 'Introduction', xiii.

³⁹ Erasmo, *Reading Death in Ancient Rome*, 5.

⁴⁰ J. Huskinson, 'Bad Deaths, Better Memories', in: V. M. Hope, *Memory and Mourning: Studies on Roman Death* (Oxford 2011) 113-125, aldaar 116.

⁴¹ Davies, *Death, Burial and Rebirth*, 149.

⁴² M. Carroll, 'Ethnicity and Gender in Roman Funerary Commemoration: Case Studies from the Empire's Frontiers', in: L. N. Stutz en S. Tarlow, *The Oxford Handbook of the Archaeology of Death and Burial* (Oxford 2013) 560-579, aldaar 560 en Noy, "'Goodbye Livia': Dying in the Roman Home', in: Hope, *Memory and Mourning*, 1-20, aldaar 13.

⁴³ Albinus, *The House of Hades*, 60.

⁴⁴ Ibidem.

⁴⁵ Retief en Cilliers, 'Burial Customs', 44-61, aldaar 58.

⁴⁶ Noy, 'Death', 419.

⁴⁷ C. Witt, 'The "Celts"', in: Erskine, *A Companion to Ancient History*, 284-298, aldaar 295.

mee bezig zijn.⁴⁸ In de oudheid geloofden de meeste mensen dat dromen veroorzaakt werden door invloeden van buiten.⁴⁹ Vaak werd gedacht dat de goden voor dromen zorgden, met name de god Hermes.⁵⁰ Omdat dromen van buiten kwamen, werd de inhoud van dromen ook bijna altijd als waarheid aangenomen.⁵¹ Voorspellingen en waarschuwingen waren daardoor goed mogelijk in dromen.

Men geloofde dat iemand die droomde dichter bij de niet-lichamelijke wereld was. Dromen vormden een brug tussen de bestaande en niet-bestaande wereld, waardoor er contact met goden en geesten kon zijn.⁵² Dromen zijn dan ook sterk gekoppeld aan de dood, coma en slaap.⁵³ Deze verbinding is te zien zo vroeg als de *Theogonie* van Hesiodus. Hij beschrijft hier het ontstaan van de goden en zegt dat Nacht (Νύξ) de moeder is van onder andere Dood (Θάνατος), Slaap (Ύπνος) en de Dromen (Όνειροι).⁵⁴ Daarnaast is Hermes de god die dromen brengt, maar ook de zielen naar de Onderwereld begeleidt.⁵⁵

De meeste literatuur is het erover eens dat het heel normaal was dat geesten in dromen konden verschijnen en zegt vaak zelfs dat het de standaard manier is voor geesten om zich te laten zien.⁵⁶ Daarnaast zegt Felton dat geesten in dromen altijd komen om te praten, ofwel om te waarschuwen ofwel om iets te vragen.⁵⁷ Ook zijn geesten in dromen volgens hem vaak van pasoverledenen.⁵⁸ Harrison is als enige van mening dat men in de Klassieke en Hellenistische periode niet zo'n sterk geloof had in geestverschijningen in dromen.⁵⁹

Een analyse van verhalen over geesten die in dromen verschijnen, geeft meer inzicht in deze zaken en levert zo een bijdrage aan het debat over geesten in dromen. Dit zal in hoofdstuk 4 behandeld worden.

Over de reden van het begraven of cremieren van de doden, het meebegraven of verbranden van voorwerpen en geesten die in dromen verschijnen zijn dus debatten in de secundaire literatuur over de dood, dromen en geesten. De analyse van geestverhalen in de volgende hoofdstukken beoogt een bijdrage te leveren aan deze debatten.

⁴⁸ W. V., Harris, *Dreams and Experience in Classical Antiquity* (Cambridge 2009) 124.

⁴⁹ Idem, 123 en B. Hemingway, *The Dream in Classical Greece: Debates and Practices* (Oxford 2008) 300.

⁵⁰ Albinus, *The House of Hades*, 90.

⁵¹ Idem, 48 en Hemingway, *The Dream*, 300.

⁵² Felton, *Haunted Greece and Rome*, 19 en Bernstein, *The Formation of Hell*, 95.

⁵³ Albinus, *The House of Hades*, 92.

⁵⁴ Hesiodus, *Theogonie*: F. Solmsen, R. Merkelbach, en M. L. West eds. (Oxford 1990) 211-212.

⁵⁵ Albinus, *The House of Hades*, 90.

⁵⁶ Felton, *Haunted Greece and Rome*, 7, Ogden, *Magic, Witchcraft, and Ghosts in the Greek and Roman Worlds: A Sourcebook* (tweede druk; Oxford 2009) 154 en Ogden, 'Eucrates and Demainete: Lucian, "Philopseudes" 27-8', *The Classical Quarterly* 54.2 (2004) 484-493, aldaar 490.

⁵⁷ Felton, *Haunted Greece and Rome*, 8.

⁵⁸ Idem, 19.

⁵⁹ J. Harrison, 'Did the Greeks Imagine that the Dead Contacted the Living through Dreams?', *Journal Of Hellenic Religion* 3 (2010) 7-17, aldaar 7 en 17.

Hoofdstuk 2: geesten van niet (goed) begraven mensen

Zoals ik getoond heb in het vorige hoofdstuk, wordt er in de secundaire literatuur over de dood gedebatteerd over de redenen waarom men in de oudheid de doden begraf of gecremeerde. Er wordt genoemd dat dit werd gedaan voor het verwerkingsproces van de nabestaanden, om simpelweg van het lichaam af te komen of omdat het lichaam anders voor vervuiling zou kunnen zorgen.⁶⁰ Hoewel dit verschillende redenen zijn, hebben ze één ding gemeen: ze gaan uit van de nabestaanden en niet van de dode. Dit is opmerkelijk, want als er gekeken wordt naar geestverhalen uit de oudheid blijkt dat een andere, en misschien wel de belangrijkste, reden van begraven was om de ziel van de overledene tot rust te brengen in de Onderwereld.⁶¹ In zestien van de 46 hier onderzochte geestverhalen is de geest op aarde, omdat hij niet of niet goed begraven of gecremeerd is. Wanneer een lichaam helemaal niet wordt begraven of gecremeerd, kan de geest de Onderwereld niet in en wanneer een lichaam niet goed is begraven of gecremeerd, heeft de geest geen rust in de Onderwereld.⁶² In dit hoofdstuk zullen deze zestien geestverhalen behandeld worden om te laten zien dat een belangrijke reden waarom geesten op aarde zijn of terugkomen op aarde is dat ze niet of niet goed zijn begraven. Hierdoor kunnen ze de Onderwereld niet in of hebben ze er geen rust. De geestverhalen zullen of in vertaling met de oorspronkelijke taal erbij of in parafraze behandeld worden. Wanneer een passage erg lang is en niet in zijn geheel interessant genoeg voor een vertaling, is er gekozen voor een samenvatting. Eerst zullen de verhalen over geesten van mensen die helemaal niet begraven of gecremeerd zijn behandeld worden en daarna de verhalen over de geesten van mensen die geen goede begrafenis of crematie hebben gehad. Deze twee kopjes zijn onderverdeeld in vriendelijke geesten die vragen om een begrafenis en agressieve geesten die dat niet doen. In de categorie ‘niet begraven of gecremeerd’ zijn er daarbij nog twee verhalen over geesten die niets doen om begraven of geëerd te worden, maar nadat ze een begrafenis of verering hebben gehad, wel dankbaarheid tonen.

Niet begraven of gecremeerd

Vriendelijke geesten

Het meest bekende geval van iemand die niet is begraven en daarom als geest op aarde komt, is het verhaal van Patroclus, dat in de inleiding behandeld is. Het lichaam van Patroclus ligt al een tijdje onbegraven op een baar. Hij kan de Onderwereld niet binnengaan en daarom geen rust vinden, dus komt hij naar Achilles om hem te vragen om een begrafenis.⁶³

In twee andere geestverhalen komt het eveneens voor dat een lichaam nog niet begraven of gecremeerd is en de geest daarom komt vragen om een begrafenis of crematie. De geest van Polydorus in de tragedie *Hecuba* van Euripides is er daar één van. De geest van Polydorus, één van de zonen van koning Priamus, houdt de proloog in deze tragedie. Hij vertelt hoe hij aan het begin van de Trojaanse oorlog naar Polymestor werd gestuurd, een gastvriend van Priamus en koning van Thracië. Priamus had veel schatten met hem meegestuurd, zodat zijn zoon niets tekort zou komen. Toen de Grieken de oorlog hadden gewonnen, vermoordde Polymestor Polydorus en stal de schatten. Het lichaam van Polydorus werd onbegraven in de zee gegooid. Polydorus zweeft nu, in de tragedie, boven het hoofd van zijn moeder Hecuba in Chersonesos, in Thracië. Hij is van plan om later voor de

⁶⁰ Brandt, ‘Introduction’, xiii, Erasmo, *Reading death in ancient Rome*, 5, Huskinson, ‘Bad Deaths’, 113-125, aldaar 116 en Davies, *Death, Burial and Rebirth*, 149.

⁶¹ In de literatuur over de dood wordt dit nauwelijks genoemd en soms alleen in verband met geesten die terugkwamen in literatuur over geesten. Er wordt dan bijna altijd alleen naar het voorbeeld van Patroclus verwezen. Zie Albinus, *The House of Hades*, 31 en E. Weiss-Krejci, ‘The Unburied Dead’, in: Stutz en Tarlow, *The Oxford Handbook*, 282-301, aldaar 286.

⁶² Ogden, *Magic, Witchcraft, and Ghosts*, 146.

⁶³ Homerus, *Ilias*, 23.62-76.

bediende van zijn moeder te verschijnen om zo duidelijk te maken dat hij dood is en een begrafenis zal krijgen.⁶⁴ Dan zal hij niet meer als geest op aarde hoeven zijn en rust kunnen vinden in de Onderwereld.

Het laatste geval ligt iets ingewikkelder, omdat de geest hier niet expliciet vraagt om een begrafenis. Cicero vertelt in zijn werk *De Divinatione* drie dromen over geesten. Dit is de laatste droom die hij noemt:

Alterum ita traditum clarum admodum somnium: Cum duo quidam Arcades familiares iter una facerent et Megaram venissent, alterum ad cauponem devertisse, ad hospitem alterum. qui ut cenati quiescerent, concubia nocte visum esse in somnis ei, qui erat in hospitio, illum alterum orare, ut subveniret, quod sibi a caupone interitus pararetur; eum primo perterritum somnio surrexisse; dein cum se collegisset idque visum pro nihilo habendum esse duxisset, recubuisse; tum ei dormienti eundem illum visum esse rogare, ut, quoniam sibi vivo non subvenisset, **mortem suam ne inultam esse pateretur**; se interfectum in plaustrum a caupone esse coniectum et supra stercus iniectum; petere, ut mane ad portam adesset, prius quam plaustrum ex oppido exiret. hoc vero eum somnio commotum mane bubulco praesto ad portam fuisse, quaesisse ex eo, quid esset in plastro; illum perterritum fugisse, mortuum erutum esse, cauponem re patefacta poenas dedisse.⁶⁵

De andere droom is zeer beroemd en zo overgeleverd: toen twee zekere Arcadische vrienden samen een reis maakten en naar Megara kwamen, nam de een zijn intrek bij een herbergier, en de ander bij een vriend. Toen ze rustten, nadat ze hadden gegeten, droomde hij, die bij de vriend was, in zijn eerste slaap dat de ander hem smeekte om hem te helpen, omdat zijn dood werd voorbereid door de herbergier. Eerst stond hij op, doodsbang door de droom; daarna, toen hij tot bedaren was gekomen en besloten had dat hij die droom voor onbelangrijk moest houden, ging hij weer liggen; toen, terwijl hij sliep, droomde hij dat dezelfde hem smeekte dat, aangezien zijn vriend hem niet had geholpen toen hij nog leefde, **hij niet zou toestaan dat zijn dood ongewroken zou zijn**; zelf was hij dood op een wagen gegooid door de herbergier en er was mest over hem heen gegooid; hij vroeg of zijn vriend de volgende morgen bij de stadspoort aanwezig wilde zijn, voordat de wagen de stad verliet. De volgende morgen, werkelijk verontrust door de droom, was de man bij de poort, terwijl de bestuurder aanwezig was, en hij vroeg de bestuurder wat hij in zijn wagen had; deze vluchtte doodsbang weg, de man heeft het lijk eruit gehaald, en de herbergier heeft straf gekregen, nadat de zaak aan het licht was gekomen.

De geest vraagt hier dus om zijn dood niet ongewroken te laten en vertelt daarna waar zijn lichaam zich bevindt. Daarnaast vraagt hij om de wagen tegen de houden voordat hij de stad uitgaat. Hoewel hij hier dus niet vraagt om een begrafenis of crematie, impliceert hij het wel. Zijn vriend kan zijn dood namelijk ook wreken zonder het lichaam te begraven, maar de geest vertelt wel waar zijn lichaam is. Dit doet hij dus omdat hij begraven wil worden en zo rust kan vinden. Opvallend is ook dat de *Loeb* een andere vertaling geeft van *mortem suam ne inultam esse pateretur*. In die vertaling staat: 'that you will not allow my dead body to remain unburied'.⁶⁶ *Mortem* zou wel vertaald kunnen worden met 'dead body', maar *inultam* kan niets anders betekenen dan 'ongewroken'. Dit *inultam* komt aan het eind ook weer terug in de herbergier die straf krijgt. Daarom klopt deze vertaling

⁶⁴ Euripides, *Hecuba*: J. Diggle ed. (Oxford 1984) 1-58.

⁶⁵ Cicero, *De Divinatione*: D. Wardle ed. (Oxford 2006) 1.27.57.

⁶⁶ Cicero, *De Divinatione*: W. A. Falconer ed. (Cambridge 1923) 1.27.57.

eigenlijk niet. Wel is het blijkbaar zo'n duidelijke implicatie dat het in deze vertaling op die manier is weergegeven.

Agressieve geesten

De geesten van Patroclus, de Polydorus en de man in Megera zijn vriendelijke geesten die komen vragen om een begrafenis. De meeste geesten van mensen die niet begraven zijn, zijn echter niet zo vriendelijk. In vijf andere geestverhalen waarin het lichaam niet begraven is, resulteert dit in een boze geest die mensen lastigvalt of zelfs vermoordt. Ook is in sommige gevallen de persoon al zo lang geleden overleden, dat zijn lichaam begraven geen optie meer is, omdat het lichaam al is vergaan. Er moeten dan andere maatregelen genomen worden om van de kwade geest af te komen.

Dit laatste is het geval bij het verhaal over de geesten op het slagveld bij Marathon uit Pausanias' *Beschrijving van Griekenland*. Hij schrijft dat op het vroegere slagveld bij Marathon 's nachts nog paarden hinniken en het geluid van vechten wordt gehoord. Geesten die 's nachts rondspoken op vroegere slagvelden om de slag opnieuw te strijden, is een normaal geloof in de oudheid. Meestal zijn de geesten vrij agressief.⁶⁷ In Marathon zijn de meeste geesten echter niet agressief, maar het is niet aan te raden om dichtbij te komen. Eén van de geesten is echter wel agressief. Hij ziet eruit als een boer, maar vecht mee met de andere geesten en vermoordt buitenlanders met zijn ploegschaar. Daarop gaan de Atheners naar een orakel om advies te vragen. Het orakel zegt dat ze Echetlaeus moeten vereren, om de geest tot rust te brengen. Pausanias zegt dat de geesten allemaal van Perzen zijn die de Atheners niet begraven hebben na de slag bij Marathon. De Atheners ontkennen dit echter.⁶⁸

Bij deze geest was het dus genoeg om hem te vereren, maar dat is niet het geval in een ander geestverhaal van Pausanias. In het volgende verhaal zorgt de geest van de mythologische Actaeon voor problemen.⁶⁹ Actaeon was een jager die op een dag met zijn honden op jacht was in het dal Gargaphië bij de stad Orchomenos. Tijdens zijn jacht zag hij, misschien per ongeluk, de godin Diana baden samen met haar nimfen. Hij bleef naar haar kijken, maar Diana ontdekte hem. Uit wraak veranderde ze Actaeon in een hert. Hij werd verscheurd door zijn eigen honden, die hem niet meer herkenden.⁷⁰ Uit dit verhaal wordt duidelijk dat Actaeon geen begrafenis heeft gehad. Volgens Pausanias leverde dit dus later problemen op:

περὶ δὲ Ἀκταίωνος λεγόμενα ἦν Ὀρχομενίους λυμαίνεσθαι τὴν γῆν πέτρας ἔχον εἰδῶλον· ὡς δὲ ἐχρῶντο ἐν Δελφοῖς, κελεύει σφίσις ὁ θεὸς ἀνευρόντας εἶ τι ἦν Ἀκταίωνος λοιπὸν κρύψαι γῆ, κελεύει δὲ καὶ τοῦ εἰδώλου χαλκῆν ποιησαμένους εἰκόνα πρὸς πέτρα σιδήρῳ δῆσαι. τοῦτο καὶ αὐτὸς δεδεμένον τὸ ἄγαλμα εἶδον· καὶ τῷ Ἀκταίῳ ἐναγίζουσιν ἀνὰ πᾶν ἔτος.⁷¹

Over Actaeon hadden de Orchomeniërs het verhaal dat zijn geest het land vernietigde, terwijl hij stenen vasthad: toen ze het orakel van Delphi raadpleegden, beval de god hen om te ontdekken **of er iets er van Actaeon over was**, en het te begraven in de grond, en hij beval ook om een bronzen beeld van de geest te maken en dit met ijzer aan een steen te binden. Zelf heb ik ook gezien dat dit beeld vastgebonden is; ook brengen ze elk jaar een dodenoffer aan Actaeon.

⁶⁷ J. G. Frazer, *Pausanias's Description of Greece Volume 2: Commentary on Book I* (Cambridge 2012) 444.

⁶⁸ Pausanias, *Beschrijving van Griekenland*: W. H. S. Jones and H. A. Ormerod eds. (Londen 1918) 1.32.4-5.

⁶⁹ C. A. Faraone, 'Binding and Burying the Forces of Evil: The Defensive Use of "Voodoo Dolls" in Ancient Greece', *Classical Antiquity* 10.2 (1991) 165-219, aldaar 187.

⁷⁰ Ovidius, *Metamorphosen*: R. J. Tarrant ed. (Oxford 2004) 3.138-152.

⁷¹ Pausanias, *Beschrijving van Griekenland*, 9.38.5.

De geest van Actaeon moest volgens het orakel van Delphi tot rust gebracht worden door zijn overblijfselen te begraven, een beeld van hem te maken en die met ijzer vast te binden aan een steen. Daarnaast offerden de Orchomeniërs ieder jaar aan hem. Pausanias zegt niets over de afloop van het verhaal, dus het lijkt erop dat de geest tot rust is gebracht. Het is goed mogelijk dat hier meer maatregelen genomen moesten worden dan alleen begraven, omdat Actaeon in een hert veranderd was en lang geleden overleden was. Het orakel zegt dan ook expliciet dat ze de resten van Actaeon moeten begraven, als er nog iets van hem over is.

De andere drie verhalen met lastige geesten zijn verhalen over spookhuizen. Dit zijn de langste overgeleverde geestverhalen uit de oudheid.⁷² Twee hiervan lijken erg op elkaar: de geest in een huis in Athene van Plinius Minor en de geest in het huis van Eubatides van Lucianus. Het is erg waarschijnlijk dat Lucianus het idee voor dit verhaal heeft van Plinius Minor.⁷³ Het verhaal van Plinius Minor gaat als volgt:

Erat Athenis spatiosa et capax domus sed infamis et pestilens. Per silentium noctis sonus ferri, et si attenderes acrius, strepitus vinculorum longius primo, deinde e proximo reddebatur: mox apparebat idolon, senex macie et squalore confectus, promissa barba horrenti capillo; cruribus compedes, manibus catenas gerebat quatiebatque. Inde inhabitantibus tristes diraeque noctes per metum vigilabantur; vigiliam morbus et crescente formidine mors sequebatur. Nam interdum quoque, quamquam abscesserat imago, memoria imaginis oculis inerrabat, longiorque causis timoris timor erat. Deserta inde et damnata solitudine domus totaque illi monstro relicta; proscribatur tamen, seu quis emere seu quis conducere ignarus tanti mali vellet. Venit Athenas philosophus Athenodorus, legit titulum auditoque pretio, quia suspecta vilitas, percunctatus omnia docetur ac nihilo minus, immo tanto magis conducit. Ubi coepit advesperascere, iubet sterni sibi in prima domus parte, poscit pugillares stilum lumen, suos omnes in interiora dimittit; ipse ad scribendum animum oculos manum intendit, ne vacua mens audita simulacra et inanes sibi metus fingeret. Initio, quale ubique, silentium noctis; dein concuti ferrum, vincula moveri. Ille non tollere oculos, non remittere stilum, sed affirmare animum auribusque praetendere. Tum crebrescere fragor, adventare et iam ut in limine, iam ut intra limen audiri. Respicit, videt agnoscitque narratam sibi effigiem. Stabat innuebatque digito similis vocanti. Hic contra ut paulum exspectaret manu significat rursusque ceris et stilo incumbit. Illa scribentis capiti catenis insonabat. Respicit rursus idem quod prius innuentem, nec moratus tollit lumen et sequitur. Ibat illa lento gradu quasi gravis vinculis. Postquam deflexit in aream domus, repente dilapsa deserit comitem. Desertus herbas et folia concepta signum loco ponit. Postero die adit magistratus, monet ut illum locum effodi iubeant. Inveniuntur ossa inserta catenis et implicita, quae corpus aevo terraque putrefactum nuda et exesa reliquerat vinculis; collecta publice sepeliuntur. Domus postea rite conditis manibus caruit.⁷⁴

In Athene was een ruim en groot huis, maar berucht en vervloekt. In de stilte van de nacht klonk het geluid van ijzer, en als je al te goed oplette, het geratel van boeien, eerst verder weg, daarna van dichtbij: snel daarna verscheen een geest, een door magerte en vuil verzwakte oude man, met een lang naar beneden hangende baard met ruig haar; hij droeg boeien aan zijn benen en kettingen aan zijn handen en schudde deze. Daardoor werden onaangename en verschrikkelijke nachten in angst door de bewoners doorgewaakt; slapeloosheid werd gevolgd

⁷² Felton, *Haunted Greece and Rome*, xvii.

⁷³ Idem, 81.

⁷⁴ Plinius Minor, *Epistulae*: R. Mynors ed. (Oxford 1963) 7.27.5-11.

door ziekte en, doordat de angst groeide, de dood. Want ook overdag, hoewel de verschijning was verdwenen, zweefde de herinnering van de verschijning voor hun ogen, en bleef de angst langer dan de oorzaken van de angst. Hierdoor was het huis verlaten en gedoemd tot leegstand en geheel overgelaten aan de geest; toch werd het aangeboden, of om door iemand gekocht te worden of om door iemand gehuurd te worden, onwetend van het zo grote kwaad. De filosoof Athenodorus kwam naar Athene, las de aankondiging en na het horen van de prijs, omdat de laagte van de prijs verdacht was, nadat hij alles goed onderzocht had, werd het hem verteld en wilde hij het niet minder graag, maar juist liever huren. Toen het donker begon te worden, beval hij om een bed voor hem op te maken in het voorste gedeelte van het huis, vroeg om zijn notitieboekjes, een pen en een lamp, en zond al zijn bedienden naar de binnenkamers. Zelf richtte hij zijn gedachten, ogen en hand op het schrijven, om te voorkomen dat zijn onbezette gedachten de geest waarover hij gehoord had of onzinnige angstaanjagende dingen zouden verzinnen. Eerst was er de stilte van de nacht, die overal was; daarna het tegen elkaar aanslaan van ijzer en het bewegen van boeien. Hij richtte zijn ogen niet op, liet zijn pen niet los, maar maakte zijn geest sterk en sloot zijn oren af. Toen werd het geluid harder, het kwam dichterbij, zodat het reeds op de drempel, reeds in de kamer werd gehoord. Hij keek rond, zag en herkende de geest, zoals aan hem beschreven was. De geest stond en wenkte hem met zijn vinger alsof hij hem riep. Hierop gebaarde Athenodorus met zijn hand om even te wachten en hij boog zich weer over zijn schrijfplankjes en zijn pen. De geest rammelde met de kettingen over zijn hoofd terwijl hij schreef. Hij zag dat de geest weer dezelfde wenk gaf als eerst, en zonder uitstel pakte hij de lamp op en volgde hem. De geest liep met een langzame pas alsof hij belast was door de boeien. Nadat hij zich had afgewend naar de binnenplaats van het huis, verdween hij plotseling en verliet hij zijn metgezel. Verlaten plaatste Athenodorus plantjes en afgeplukte blaadjes op de plaats als een teken. De volgende dag ging hij naar de magistraten, en spoorde hen aan om te bevelen dat de plaats opgegraven zou worden. Er werden botten gevonden, ingebonden en in kettingen gewikkeld, die, nadat het lichaam door de tijd en de aarde was weggerot, naakt en aangetast door de boeien waren achtergebleven. Nadat ze waren verzameld werden ze publiekelijk begraven. Het huis was daarna vrij van geesten, nadat de botten gepast tot rust waren gebracht.

Voordat Athenodorus dus naar het huis kwam, spookte het er en was het onbewoonbaar. Athenodorus had een andere instelling dan de mensen voor hem en stond open voor de geest. Daardoor kon de geest laten zien waar zijn lichaam lag. Dit lichaam kon zo begraven worden en daardoor kon de geest naar de Onderwereld en kreeg hij rust.

Het volgende spookhuisverhaal van Lucianus lijkt zo erg op dat van Plinius Minor dat een parafraze volstaat. In het werk van Lucianus waar dit verhaal instaat, de *Philopseudes*, voeren Tychiades en Philocles een gesprek. Het werk is bedoeld om mensen die geloven in bovennatuurlijke verhalen belachelijk te maken. Daarmee laat dit werk wel goed zien wat mensen in de tijd van Lucianus geloofden (tweede eeuw n. Chr.).⁷⁵ Tychiades vertelt in dit werk op een gegeven moment over een gesprek dat hij had met Arignotus. Tychiades zei dat hij niet in geesten geloofde en daarop vertelde Arignotus hem het verhaal over de geest in het huis van Eubatides in Corinthe. Arignotus heeft daar namelijk een lichaam opgegraven en zo een geest verdreven. Daarvoor was het huis onbewoonbaar door een enge geest. Arignotus ging 's avonds alleen het huis in en daar verscheen de geest. Hij probeerde Arignotus bang te maken door zelfs van gedaante verwisselen in een hond, een stier en een leeuw. Arignotus sprak een Egyptische spreuk en de geest verdween in de grond. De

⁷⁵ M. Aguirre, 'Some Ghostly Appearances in Greece: Literary and Artistic Sources', *Gerión* 27.1 (2009) 179-189, aldaar 185 en Bernstein, *The Formation of Hell*, 93.

volgende dag kwam hij het huis uit, terwijl iedereen dacht dat hij vermoord zou zijn, net als de rest van de bewoners. Hij wees Eubatides de plek aan waar de geest de grond in was gegaan. Ze groeven daar botten op en begroeven die netjes. Het huis was vanaf toen weer bewoonbaar.⁷⁶

Het idee van dit verhaal is hetzelfde als het vorige verhaal. Hier wordt de geest ook opgegraven nadat hij heeft laten zien waar zijn lichaam ligt. Deze geest was echter wel agressiever aangezien hij ook mensen vermoordde en van gedaante verwisselde om Arignotus bang te maken.

Het laatste spookhuisverhaal is van Plautus en komt uit zijn komedie *Mostellaria*. In deze komedie houdt Philolaches thuis een feest, terwijl zijn vader, Theopropides, weg is voor zaken. Als hij onverwacht thuis komt, wil de slaaf Tranio hem beschermen van straf en verzint de list dat het spookt in het huis. Hij zegt tegen Theopropides dat degene die het huis aan hem heeft verkocht daar ooit een gast heeft vermoord, bestolen en begraven in het huis. De geest van deze gast verscheen zeven maanden geleden in een droom van zijn zoon, Philolaches. De geest zei dat hij Diaponitus heet en dat hij de Onderwereld niet in mag, omdat hij voor zijn tijd gestorven is. Tranio doet alsof de geest vanbinnen roept en boos is, omdat Theopropides de deur heeft aangeraakt en zegt dat hij weg moet gaan.⁷⁷

Dit verhaal heeft geen afloop zoals de verhalen van Plinius Minor en Lucianus, omdat het op een gegeven moment aan het licht komt dat het hele verhaal verzonnen is door Tranio. In dit verhaal is dus geen sprake van een 'echte' geest. Wel laat dit verhaal weer zien dat de geest onbegraven mensen geen rust kan vinden volgens het geloof in de oudheid. Ook Plautus heeft namelijk naar het geloof in geestverhalen om hem heen gekeken en op basis daarvan deze komedie geschreven.⁷⁸

Dankbare geesten

Een laatste optie voor geesten van onbegraven mensen is het helpen van mensen die hen hebben begraven of vereerd, terwijl ze daarvoor eigenlijk niets deden. Een duidelijk voorbeeld hiervan is het verhaal over de Griekse dichter Simonides uit *De Divinatione* van Cicero⁷⁹:

Quid? illa duo somnia, quae creberrime commemorantur a Stoicis, quis tandem potest contemnere? unum de Simonide: Qui cum ignotum quendam proiectum mortuum vidisset eumque humavisset haberetque in animo navem conscendere, moneri visus est, ne id faceret, ab eo, quem sepultura affecerat; si navigasset, eum naufragio esse periturum; itaque Simonidem redisse, perisse ceteros, qui tum navigassent.⁸⁰

Wat is dit? Wie kan in vredesnaam deze twee dromen onderschatten, die zeer herhaaldelijk worden aangehaald door Stoïci? De ene gaat over Simonides: die, toen hij een of andere onbekende dode had zien liggen en hem had begraven en van plan was om aan boord van een schip te gaan, een visioen heeft gehad waarin hij gewaarschuwd werd door hem, die hij een begrafenis had gegeven, om dit niet te doen; als hij was gaan varen, zou hij omgekomen zijn door schipbreuk; Simonides ging daarom terug en de anderen kwamen om, die toen waren gaan varen.

Hoewel de geest van de onbekende man niet vroeg om een begrafenis of een kwade geest werd, was hij Simonides duidelijk wel dankbaar voor de begrafenis.

⁷⁶ Lucianus, *Philopseudes*: M. D. Macleod ed. (Oxford 1980) 30-31.

⁷⁷ Plautus, *Mostellaria*: W. M. Lindsay ed. (Oxford 1963) 446-531.

⁷⁸ Felton, *Haunted Greece and Rome*, 3.

⁷⁹ B. J. Dufallo, *Ciceronian Oratory and the Ghosts of the Past* (Los Angeles 1999) 68.

⁸⁰ Cicero, *De Divinatione*, 1.27.56.

Ook de geest van de Griekse held Palamedes toonde zijn dankbaarheid, maar dit keer voor een verering. In het werk *Heroicus* van Philostratus voeren een wijngaardenier en een Phoeniciër een gesprek. Ze praten over de helden die meevochten in de Trojaanse Oorlog. Op een gegeven moment krijgen ze het over de geesten van de helden, waarvan vooral het verhaal over Palamedes opvalt. De Phoeniciër vraagt of de geest van Palamedes gezien is in Troje. De wijngaardenier zegt dat er verschillende geesten gezien zijn, maar het dat niet duidelijk van wie de geesten precies zijn. Wel was er een boer in Troje die bij het strand waar Palamedes' lichaam in zee was gegooid, om hem rouwde en aan hem offerde. Op een gegeven moment verscheen Palamedes aan hem, terwijl hij aan het werk was. Hij zag eruit zoals hij eruit zag tijdens de oorlog, maar niet gewond. Als dank gaf Palamedes hem iets om zijn wijnranken te beschermen tegen hagel.⁸¹

De geest van Palamedes is duidelijk dankbaar voor de verering en de offers die hij krijgt van de Trojaanse boer. De boer kon Palamedes geen begrafenis geven, omdat hij al lang geleden was overleden en zijn lichaam in zee was gegooid. Wel lijkt het Palamedes meer rust te geven nu hij vereerd wordt door de Trojaanse boer.

Niet goed begraven of gecremeerd

Wanneer een lichaam niet goed begraven of gecremeerd wordt, kan het ook gebeuren dat de geest geen rust kan vinden in de Onderwereld en daardoor terugkomt op aarde. Niet goed begraven of cremieren is een heel breed begrip en kan op veel verschillende fouten wijzen. Het lichaam kan bijvoorbeeld niet geheel verbrand zijn op de brandstapel of de begrafenis kan niet eervol en uitgebreid genoeg zijn geweest. Er is hier in ieder geval iets aan de hand met de begrafenis of crematie waardoor de geest geen rust kan vinden in de Onderwereld.

In de meeste gevallen van niet goed begraven of gecremeerde lichamen komt de geest terug om te vragen om de fout te herstellen. Meestal heeft deze vraag wel een meer eisend karakter dan de vragen van de geesten van mensen die helemaal niet begraven zijn. Ook hier komt het voor dat de geest mensen lastig gaat vallen.

Vriendelijke geesten

Twee bekende voorbeelden van een onvolledige crematie zijn de verhalen van Melissa en Demaenete van wie hun kleding niet verbrand is. Het verhaal van de geest van Melissa komt uit de klassiek-Griekse periode en wordt verteld door Herodotus in de *Historiën*. Haar man Periander was de tiran van Corinthe. Periander had contact met Thrasybulus, de tiran van Milete. Op een gegeven moment stuurde hij een bode naar Thrasybulus voor advies hoe hij het best kon regeren. Eenmaal aangekomen nam Thrasybulus de bode mee naar een maisveld en sneed steeds de hoogste kolven af. De bode snapte dit niet en ging weer terug naar Periander. Periander begreep het wel en vermoordde de mensen met de meeste invloed, omdat hij begreep dat Thrasybulus dat bedoeld had met het afsnijden van de hoogste maiskolven. Hierbij vermoordde hij ook zijn vrouw Melissa. Later stuurde Periander bodes naar het Orakel van de Doden bij de rivier Acheron in Thesprotia om de geest van Melissa te vragen waar een schat lag die een vriend van Periander had achtergelaten. Ze wilde dit niet vertellen omdat ze koud en naakt was. De kleren waarmee Periander haar had begraven waren namelijk nooit verbrand en daarom kon ze die niet gebruiken. Toen hij dit bericht kreeg, beval hij alle Corinthische vrouwen om naar de tempel van Hera te komen. Ze dachten dat het een festival was en droegen hun mooiste kleren. Hij liet alle kleren verzamelen, gooide ze in een gat en verbrandde ze, terwijl hij bad tot Melissa. De geest van Melissa verscheen en vertelde hem waar de schat lag.⁸²

⁸¹ Philostratus, *Heroicus*: C. L. Kayser ed. (Leipzig 1871) 20-22.

⁸² Herodotus, *Historiae*: C. Hude ed. (derde druk; Oxford 1927) 5.92F-G.

Melissa is duidelijk ontevreden over haar crematie, omdat haar kleding niet is meeverbrand. Hierdoor kan ze deze kleding niet gebruiken en heeft ze het koud in de Onderwereld. Omdat ze hier boos om is, wil ze Periander niet vertellen over de verborgen schat. Nadat ze vereerd is met de kleding van de Corinthische vrouwen, is ze tevreden en wil ze wel vertellen waar de schat ligt, omdat ze dankbaar is dat ze kleren heeft gekregen. Dat Melissa weet waar de schat ligt, is waarschijnlijk niet omdat ze dat tijdens haar leven gehoord heeft. Er werd in de oudheid namelijk geloofd dat geesten meer informatie hebben dan de levenden en soms ook de toekomst kunnen voorspellen.⁸³

Het verhaal van de geest van Demaenete lijkt op het vorige geestverhaal. Het verhaal komt uit Lucianus' *Philopseudes* waarin Tychiades en Philocles een gesprek voeren. Tychiades vertelt wat hij heeft gehoord van zijn vriend Eucrates, de man van Demaenete. Eucrates vertelt dit verhaal in het bijzijn van zijn zoons:

τὴν μακαρίτιν μου γυναῖκα τὴν τούτων μητέρα πάντες ἴσασιν ὅπως ἠγάπησα, ἐδήλωσα δὲ οἷς περὶ αὐτὴν ἔπραξα οὐ ζῶσαν μόνον, ἀλλὰ καὶ ἐπεὶ ἀπέθανεν, τὸν τε κόσμον ἅπαντα συγκατακαύσας καὶ τὴν ἐσθῆτα ἣ ζῶσα ἔχαιρεν. ἐβδόμη δὲ μετὰ τὴν τελευταίαν ἡμέραν ἐγὼ μὲν ἐνταῦθα ἐπὶ τῆς κλίνης ὥσπερ νῦν ἐκείμην παραμυθούμενος τὸ πένθος· ἀνεγίγνωσκον γὰρ τὸ περὶ ψυχῆς τοῦ Πλάτωνος βιβλίον ἐφ' ἡσυχίας· ἐπεισέρχεται δὲ μετὰ τὴν ἡμεραν αὐτὴ ἐκείνη καὶ καθίζεται πλησίον ὥσπερ νῦν Εὐκρατίδης οὕτως, δειξάσας τὸν νεώτερον τῶν υἱῶν ὁ δὲ αὐτίκα ἔφριξε μάλα παιδικῶς, καὶ πάλαι ἦδη ὠχρὸς ὢν πρὸς τὴν διήγησιν. 'ἐγὼ δέ,' ἣ δ' ὅς ὁ Εὐκράτης, 'ὡς εἶδον, περιπλακεῖς αὐτῇ ἐδάκρυον ἀνακωκύσας· ἡ δὲ οὐκ εἶα βοᾶν, ἀλλ' ἠτιᾶτό με ὅτι τὰ ἄλλα πάντα χαρισάμενος αὐτῇ θάτερον τοῖν σανδάλιον χρυσοῖν ὄντοιν οὐ κατακαύσαιμι, εἶναι δὲ αὐτὸ ἔφασκεν ὑπὸ τῆς κιβωτῆς παραπεσόν. καὶ διὰ τοῦτο ἡμεῖς οὐχ εὐρόντες θάτερον μόνον ἐκαύσαμεν. ἔτι δὲ ἡμῶν διαλεγόμενων κατάρατόν τι κυνίδιον ὑπὸ τῆς κλίνης ὃν Μελιταῖον ὑλάκτησεν, ἡ δὲ ἠφανίσθη πρὸς τὴν ὑλακίην. τό μόντοι σανδάλιον εὐρέθη ὑπὸ τῆς κιβωτῆς καὶ κατεκαύθη ὕστερον.'⁸⁴

“Iedereen weet hoeveel ik hield van mijn gelukkige vrouw, hun moeder, en ik heb dit duidelijk gemaakt door wat ik voor haar deed, niet alleen terwijl ze nog leefde, maar ook toen ze overleden was, door elk sieraad met haar mee te verbranden en de kleding die ze leuk vond toen ze nog leefde. Op de zevende dag na haar dood lag ik hier op de ligbank zoals nu, mijn leed verzachtend: want ik las in rust het boek van Plato over de ziel: de al genoemde Demaenete kwam in eigen persoon naar mij toe en ging naast mij zitten zoals Eucratides hier nu”, en daarbij wees hij de jongere van zijn zoons aan, en deze huiverde meteen heel kinderlijk, terwijl hij al lang bleek was in reactie op het verhaal. “Toen”, zei Eucrates, “ik haar zag, huilde ik, nadat ik haar omhelsd had en luid had geweeklaagd: ze liet mij echter niet toe om te huilen, maar ze beschuldigde mij ervan dat, hoewel ik haar alle andere dingen had gegeven, ik één van haar gouden sandalen niet had verbrand, en ze zei dat hij onder de kist lag, omdat hij erachter was gevallen. En daarom hebben we alleen de ene verbrand, omdat we de andere niet hadden gevonden. Terwijl we nog aan het praten waren, blafte één of ander vervloekt hondje, een Maltezer, dat onder de ligbank lag, en de geest verdween door het geblaf. Maar de sandaal werd onder de kist gevonden en later verbrand.”

⁸³ Harrison, ‘Did the Greeks Imagine’, 3 en Krauss, *An Interpretation*, 154.

⁸⁴ Lucianus, *Philopseudes*, 27.

Omdat één van de sandalen van Demaenete niet verbrand was met de rest, kwam ze terug op aarde om te vragen om de sandaal alsnog te verbranden. Waarschijnlijk heeft Lucianus het idee voor dit verhaal van Herodotus' verhaal over Melissa.⁸⁵

De plaats waar een lichaam is begraven, kan ook voor problemen zorgen bij de overledene. Dit blijkt uit het verhaal van de geest van Phrixus die vraagt om zijn ziel terug te brengen naar Iolkos, waar hij werd geboren. Phrixus vluchtte samen met zijn zus Helle voor hun stiefmoeder Ino op de rug van de ram met het Gulden Vlies naar Colchis. Onderweg verdronk Helle in de Hellespont en Phrixus bleef in Colchis wonen. Hij offerde de ram en doneerde het Gulden Vlies aan koning Aeëtes van Colchis. In het verhaal van Pindarus wil koning Pelias van Iolkos dat Jason naar Colchis gaat om dit Gulden Vlies te halen.⁸⁶ Hij overtuigt hem door te zeggen dat Phrixus aan hem is verschenen in een droom. Phrixus vroeg om zijn ziel terug te brengen naar Iolkos en om het Gulden Vlies te halen. Pelias was naar het orakel in Castalia gegaan om te vragen of hij naar deze droom moest luisteren en het orakel zei dat hij zo snel mogelijk moest handelen.⁸⁷

Hoewel Pelias de droom over Phrixus verzint, overtuigt het Jason toch om naar Colchis te gaan om het Gulden Vlies te halen. Dit wijst erop dat Pelias' leugen gebaseerd was op het geloof van de mensen in zijn tijd. Het was dus goed mogelijk dat de geest van een overledene geen rust kon vinden, omdat hij op de verkeerde plek begraven is.

De laatste geest van een niet goed begraven die komt vragen om de fout te herstellen, is de geest van Cynthia, de geliefde van de Romeinse dichter Propertius. In zijn vierde boek met elegieën is nummer zeven geschreven alsof de geest van Cynthia spreekt, verschenen in een droom aan Propertius. Ze is op dit moment nog niet lang geleden gecremeerd en daarna begraven. Ze zag er uit zoals toen ze begraven werd, met sporen van de brandstapel. Ze vraagt hoe Propertius kan slapen, zo kort na haar dood en zegt dat ze te weinig wordt gemist en dat er te weinig om haar wordt gegeven en gerouwd. Ook zegt ze dat ze een onwaardige begrafenis heeft gekregen. Ze wil dat hij zorgt dat haar voedster Parthenie een goed leven heeft en dat haar slaaf Latris geen nieuwe meesteres krijgt. Propertius moet alle gedichten over haar verbranden om zo geen eer te verwerven door middel van haar dood. Ze wil klimop op haar graf hebben en ze zegt welk grafschrift ze wil. Daarna verdwijnt ze weer.⁸⁸

Cynthia verschijnt in de droom van Propertius om verschillende redenen. Eén van die redenen is dat ze vindt dat ze een onwaardige begrafenis heeft gekregen en te weinig wordt geëerd.⁸⁹ Dit wordt versterkt doordat ze eruit ziet alsof ze net van de brandstapel afkomt en niet zoals ze er tijdens haar leven uitzag. Cynthia's geest heeft duidelijk nog geen rust gevonden en wil daarom eerst wat zaken rechtzetten.

Agressieve geesten

De geesten van de mannen van Odysseus en Caligula zijn echter een stuk minder vriendelijk vanwege hun slechte begrafenis of crematie. Pausanias schrijft over een Ἡρώς (Held) die mensen vermoordde in de Griekse stad Temesa:

⁸⁵ Aguirre, 'Some Ghostly Appearances in Greece', 184.

⁸⁶ Bij Pindarus zijn Pelias en Jason beide achterneven van Phrixus. Bij Homerus is de vader van Jason (Aison) echter de halfbroer van Pelias. Zie B. L. Gildersleeve, *Pindar: The Olympian and Pythian Odes with an Introductory Essay, Notes and Indexes* (tweede druk; New York 1979) 294 en voor een stamboom 288.

⁸⁷ Pindarus, *Pythische Oden*: M. Bowra ed. (Oxford 1963) 4.159-164.

⁸⁸ Propertius, *Elegi*: S. J. Heyworth ed. (Oxford 2007) 4.7.

⁸⁹ Volgens Richardson heeft Propertius wel meer aan de begrafenis van Cynthia gedaan dan Cynthia laat blijken. Zie L. Richardson, *Propertius Elegies I-IV Edited, with Introduction and Commentary* (tweede druk; Norman 1977) 454-455.

Ὀδυσσεά πλανώμενον μετὰ ἄλωσιν τὴν Ἰλίου κατενεχθῆναί φασιν ὑπὸ ἀνέμων ἕς τε ἄλλας τῶν ἐν Ἰταλία καὶ Σικελία πόλεων, ἀφικέσθαι δὲ καὶ ἐς Τεμέσαν ὁμοῦ ταῖς ναυσί· μεθυσθέντα οὖν ἐνταῦθα ἓνα τῶν ναυτῶν παρθένον βιάσασθαι καὶ ὑπὸ τῶν ἐπιχωρίων ἀντι τούτου καταλευσθῆναι τοῦ ἀδικήματος. Ὀδυσσεά μὲν δὴ ἐν οὐδενὶ λόγῳ θέμενον αὐτοῦ τὴν ἀπώλειαν ἀποπλέοντα οἴχεσθαι, τοῦ καταλευσθέντος δὲ ἀνθρώπου τὸν δαίμονα οὐδένα ἀνιέναι καιρὸν ἀποκτείνοντά τε ὁμοίως τοὺς ἐν τῇ Τεμέσῃ καὶ ἐπεξερχόμενον ἐπὶ πᾶσαν ἡλικίαν. ἐς δὲ ἡ Πυθία τὸ παράπαν ἐξ Ἰταλίας ὠρμημένους φεύγειν Τεμέσαν μὲν ἐκλιπεῖν οὐκ εἶα, τὸν δὲ Ἥρω σφᾶς ἐκέλευσεν ἰλάσκεσθαι τέμενός τε ἀποτεμομένους οἰκοδομήσασθαι ναόν, διδόναι δὲ κατὰ ἔτος αὐτῷ γυναῖκα τῶν ἐν Τεμέσῃ παρθένων τὴν καλλίστην. τοῖς μὲν δὴ τὰ ὑπὸ τοῦ θεοῦ προστεταγμένα ὑπουργοῦσι δεῖμα ἀπὸ τοῦ δαίμονος ἐς τᾶλλα ἦν οὐδέν· Εὐθύμος δὲ— ἀφίκετο γὰρ ἐς τὴν Τεμέσαν, καὶ πως τηνικαῦτα τὸ ἔθος ἐποιεῖτο τῷ δαίμονι— πυνθάνεται τὰ παρόντα σφίσι, καὶ ἐσελθεῖν τε ἐπεθύμησεν ἐς τὸν ναόν καὶ τὴν παρθένον ἐσελθὼν θεάσασθαι. ὡς δὲ εἶδε, τὰ μὲν πρῶτα ἐς οἶκτον, δευτέρα δὲ ἀφίκετο καὶ ἐς ἔρωτα αὐτῆς· καὶ ἡ παῖς τε συνοικήσειν κατώμνυτο αὐτῷ σώσαντι αὐτὴν καὶ ὁ Εὐθύμος ἐνεσκευασμένος ἔμενε τὴν ἔφοδον τοῦ δαίμονος. ἐνίκα τε δὴ τῇ μάχῃ καὶ —ἐξηλαύνετο γὰρ ἐκ τῆς γῆς— ὁ Ἥρωσ ἀφανίζεται τε καταδὺς ἐς θάλασσαν καὶ γάμος τε ἐπιφανῆς Εὐθύμῳ καὶ ἀνθρώποις τοῖς ἐνταῦθα ἐλευθερία τοῦ λοιποῦ σφισιν ἦν ἀπὸ τοῦ δαίμονος.⁹⁰

Ze zeggen dat Odysseus, dwalend na de verovering van Troje, door winden gevoerd werd naar verschillende steden in Italië en Sicilië, en dat hij zo ook met zijn schepen aankwam in Temesa: nadat één van zijn matrozen daar dronken was geworden, verkrachtte hij een meisje en is hij door de bewoners tot de dood gestenigd voor zijn misdaad. Odysseus, nadat hij geen enkel woord vuil had gemaakt aan dit verlies, vertrok al zeilend, maar de geest van de tot de dood gestenigde man liet geen enkel moment voorbij gaan waarop hij niet, zonder onderscheid, de mensen uit Temesa vermoordde en elke leeftijd aanviel. In reactie hierop stond de Pythia hen niet toe om Temesa te verlaten, terwijl ze zich al geheel en al hadden voorbereid om uit Italië te vluchten, en zij beval hen om de Held te verzoenen en, nadat ze een heilige plek voor hem hadden afgebakend, om een tempel te bouwen, en om hem elk jaar de mooiste van de maagden uit Temesa als vrouw te geven. Dus hadden zij, doordat ze de bevelen van de god opvolgden, geen last meer van een verschrikking van de geest in andere opzichten: maar Euthymus -want hij kwam naar Temesa, en precies toen werd het ritueel voor de geest uitgevoerd- vernam wat zij aan het doen waren, en verlangde om de tempel binnen te gaan en, nadat hij binnen was gegaan, om naar het meisje te kijken. Toen hij haar zag, had hij eerst medelijden met haar, maar voelde daarna ook liefde voor haar: en het meisje zwoer om met hem te zullen trouwen als hij haar zou redden en Euthymus wachtte gewapend op de aanval van de geest. Hij won het gevecht en -want hij was verdreven uit het land- de Held verdween, nadat hij in de zee was gezonken en Euthymus had een grootse bruiloft en de mensen daar waren in het vervolg vrij van de geest.

Van Strabo leren we dat de Held Polites heette en ook verwijst hij kort naar het verhaal over zijn geest.⁹¹ Het is in beide verhalen onduidelijk of Polites überhaupt begraven is, maar als dat zo is, is het in ieder geval geen eervolle begrafenis geweest. Pausanias schrijft dat de mensen uit Temesa hem hebben gestenigd en dat Odysseus niets gaf om zijn dood. Hierom is de geest van Polites boos en kan hij geen rust vinden. Als wraak vermoordt hij de mensen uit Temesa tot hij verslagen wordt door de bokser Euthymus uit de Italiaanse plaats Locri. Volgens Nicholson is het verhaal verzonnen in de

⁹⁰ Pausanias, *Beschrijving van Griekenland*, 6.6.7-10.

⁹¹ Strabo, *Geographica*: G. Kramer ed. (Berlijn 1852) 4.5.

tijd dat Locri de macht had over Temesa. Dit verhaal zou dan zijn om de overwinning op Temesa uit te drukken.⁹²

Het laatste voorbeeld van een geest die gaat spoken, omdat hij niet goed begraven is, is de geest van Caligula. Het lichaam van Caligula werd na zijn dood in het geheim naar de Tuinen van Lamianus gebracht en daar haastig gecremeerd op een brandstapel. Het lichaam was nog maar gedeeltelijk verbrand toen het al werd begraven. Toen zijn zussen later terugkwamen uit ballingschap, groeven ze het lichaam op, gaven het een goede crematie en richtte een tombe voor hem op. Ondertussen spookte het in de tuinen en het huis waar hij was vermoord. Het huis werd verwoest en daarmee hield het spoken daar op. Het spoken in de tuin hield op na de goede crematie.⁹³

Caligula heeft duidelijk geen goede crematie gehad waardoor zijn geest geen rust kan vinden. De rituelen zijn haastig uitgevoerd door zijn grootvader Agrippa. Andere familie was er niet om dit te doen, omdat zijn drie zussen in ballingschap zaten.⁹⁴ Daarom komt hij op aarde om de bedienden in het huis en de tuin angst aan te jagen. Dit stopt nadat hij wel een goede crematie en begrafenis heeft gekregen. Claudius riep de drie zussen van Caligula later dat jaar (41 n. Chr.) namelijk terug uit hun ballingschap.⁹⁵

Er moet daarnaast opgemerkt worden dat de crematie van Julius Caesar volgens Cicero maar half voltooid was.⁹⁶ Op basis van het bovenstaande zouden we dus kunnen verwachten dat hij als geest terugkomt op aarde. Er zijn ook inderdaad drie verhalen bekend over de geest van Julius Caesar. Deze geestverhalen gaan allemaal over de geest van Caesar die verschijnt vlak voor of tijdens de slag bij Philippi⁹⁷. In deze verhalen wordt echter niets gezegd over zijn half voltooide crematie en in geen enkele andere tekst uit de oudheid wordt de link tussen deze crematie en het verschijnen van zijn geest gelegd. Daarom heb ik ervoor gekozen om de geestverhalen van Caesar niet op te nemen bij de verhalen hierboven.

Analyse en conclusie

De opties die geesten blijkbaar hebben wanneer hun lichaam niet of niet goed begraven of gecremeerd is, zijn vragen om de fout te herstellen, mensen lastigvallen of zelfs vermoorden uit wraak of niets doen maar daarna wel dankbaarheid tonen voor het begraven. Als we kijken naar het gedrag van de geesten en dat vergelijken met de tijd dat het geleden is dat ze overleden zijn, valt hier een patroon op. Geesten van mensen die net overleden en niet (goed) begraven of gecremeerd zijn, vragen over het algemeen om deze fout te herstellen. De enige uitzondering hierop is de geest van Caligula die meteen na zijn onvoltooide crematie de bedienden gaat lastigvallen. Geesten van mensen die al langer overleden en niet (goed) begraven of gecremeerd zijn, gaan over het algemeen over op het lastigvallen van mensen en soms zelfs moorden. De enige uitzondering op deze regel is de geest van Palamedes, die in de tijd van de Trojaanse boer al lang geleden in zee is gegooid, maar wel vriendelijk is tegen de boer.

Het lijkt er dus op dat geesten die al lange tijd geen rust hebben, meestal niet meer vriendelijk zijn en komen vragen om een goede begrafenis of crematie. Geesten van mensen die nog maar net overleden zijn, kunnen dit nog wel. Hun woede om het niet of niet goed begraven of cremieren neemt

⁹² N. Nicholson, 'Cultural Studies, Oral Tradition, and the Promise of Intertextuality', *American Journal of Philology* 134.1 (2013) 9–21, aldaar 14.

⁹³ Suetonius, *Caligula*: R. A. Kaster ed. (Oxford 2016) 59.

⁹⁴ D. Wardle, *Suetonius' Life of Caligula: A Commentary* (Brussel 1994) 368.

⁹⁵ Idem.

⁹⁶ Cicero, *Philippicae*: A. C. Clark ed. (tweede druk; Oxford 1963) 2.91.

⁹⁷ Valerius Maximus, *Facta et Dicta Memorabilia*: D. Wardle ed. (Oxford 1998) 1.8.8, Plutarchus, *Caesar*: R. A. Kaster ed. (Oxford 2016) 69.5-8 en Suetonius, *Augustus*: R. A. Kaster ed. (Oxford 2016) 96.1.

dus toe naarmate de tijd vordert en kan uiteindelijk in het ergste geval resulteren in moordende geesten.

In de gehele oudheid van Homerus tot Philostratus geloofde men er dus in dat begraven of cremen erg belangrijk was voor de overleden persoon zelf. Zo kon zijn geest rust vinden in de Onderwereld en hoefde hij niet op aarde te blijven.⁹⁸ Het is daarom opvallend dat in de secundaire literatuur de geest van de overleden persoon rust geven nauwelijks genoemd wordt als reden van begraven of cremen in de oudheid.⁹⁹ Dit zou veel meer benadrukt moeten worden, aangezien het zo'n belangrijke reden blijkt te zijn.

⁹⁸ Dit is naast de geestverhalen overigens goed te zien aan het feit dat niet begraven als straf werd gebruikt, vooral in de Romeinse tijd. Misdadigers en mensen die zelfmoord pleegden, terwijl ze een doodvonnis hadden gekregen, kregen bijvoorbeeld geen begrafenis als straf. Zie Edwards, *Death in Ancient Rome*, 107 en 119.

⁹⁹ Brandt, 'Introduction', xiii, Erasmo, *Reading Death in Ancient Rome*, 5, Huskinson, 'Bad Deaths', 116 en Davies, *Death, Burial and Rebirth*, 149.

Hoofdstuk 3: voorwerpen

In de Griekse en Romeinse oudheid was het gebruikelijk om voorwerpen mee te verbranden of begraven met de dode. Alleen in de tijd van Homerus werd dit nog niet gedaan.¹⁰⁰ Het ging vaak om voorwerpen waar de overleden persoon tijdens zijn leven veel waarde aan hechtte of die hem maakte tot wie hij was. Ook werden er alledaagse gebruiksvoorwerpen meebegraven en verbrand. In de secundaire literatuur over de dood wordt geen eenduidige reden gegeven voor dit meebegraven van voorwerpen, zoals ik laten zien heb in hoofdstuk 1. Er werd gezegd dat men in de oudheid geloofde dat de meebegraven of verbrande spullen gebruikt konden worden door de geest in de Onderwereld.¹⁰¹ Anderen zeiden weer dat men hier niet in geloofde. Waarom de voorwerpen dan meebegraven werden, werd niet uitgelegd.¹⁰² Als we echter geestverhalen onderzoeken, blijkt dat geesten in staat zijn om voorwerpen te gebruiken en sommigen zelfs terugkomen, omdat ze iets missen in de Onderwereld. Het lijkt er dus op dat men wel degelijk geloofde dat geesten de meebegraven voorwerpen konden gebruiken in de Onderwereld. In de volgende acht geestverhalen gebruiken of missen geesten een voorwerp. In drie van deze verhalen gaat het om ijzer en in drie andere om kleding. Daarnaast zijn er nog twee verhalen met respectievelijk een scheermes en een ploegschaar. De verhalen zijn daarnaast nog chronologisch geordend.

Ijzer

De eerste die schrijft over het binden van een geest met ijzer is Pseudo-Quintilianus in zijn *Declamationes Maiores*. Geesten binden met ijzer was in de oudheid één van de manieren om van geesten af te komen.¹⁰³ Pseudo-Quintilianus schrijft hier een verzonnen zaak, als oefening voor zijn leerlingen.¹⁰⁴ In deze zaak bezoekt een pas overleden jongen als geest zijn moeder om haar te troosten en met haar te knuffelen. Ze spoort hem aan om ook naar zijn vader te gaan om hem ook te troosten. De vader wil echter niet bezocht worden door zijn overleden zoon en raadpleegt een magiër om van de geest van te komen. De magiër bindt de geest aan zijn graf door middel van spreuken. Ook bindt hij ijzeren kettingen rondom het graf. Daardoor kan de geest niet meer naar zijn moeder komen, omdat hij teruggeroepen is naar de Onderwereld. De moeder klaagt hierom haar man aan voor mishandeling.¹⁰⁵

Hoewel deze zaak verzonnen is door Quintilianus, laat het wel zien dat er geloof in geesten was en dat ze niet tegen ijzer konden.¹⁰⁶ De geest van de jongen gebruikt het ijzer zelf niet, maar wordt erdoor gebonden, zodat hij zijn moeder niet meer kan bezoeken. In paragraaf 16 staat dat zijn geest gebonden is, net zoals kwade geesten normaal gesproken teruggeroepen worden naar de Onderwereld.¹⁰⁷ Door middel van ijzer aan het graf wordt de geest dus vasthouden in de Onderwereld. Het lijkt erop dat men dus geloofde dat dit ijzer daar gebruikt kon worden, hoewel in dit geval niet vrijwillig.

In het vorige hoofdstuk is het verhaal over de geest in het huis Athene behandeld. In dit huis spookte een geest met ijzeren kettingen aan zijn handen en benen waarmee hij ratelde. 's Nachts maakte hij de bewoners bang, waardoor het huis nu verlaten was. De filosoof Athenodorus overnachtte in het huis, nadat hij van het spoken had gehoord. Hij was niet bang voor de geest, maar

¹⁰⁰ Albinus, *The House of Hades*, 60.

¹⁰¹ Idem.

¹⁰² Retief en Cilliers, 'Burial Customs', 58 en Noy, 'Death', 419.

¹⁰³ S. I. Johnston, *Restless Dead: Encounters between the Living and the Dead in Ancient Greece* (Los Angeles 2013) 59.

¹⁰⁴ Bernstein, *The Formation of Hell*, 97.

¹⁰⁵ Pseudo-Quintilianus, *Declamationes Maiores*: L. Håkanson ed. (München 1998) 10.

¹⁰⁶ Bernstein, *The Formation of Hell*, 97.

¹⁰⁷ Pseudo-Quintilianus, *Declamationes Maiores*, 10.16

liep met de geest mee toen hij hem wenkte. De geest wees hem een plek in de tuin aan, waar de volgende dag de botten met de kettingen eromheen werden gevonden. Nadat ze hem een waardige begrafenis hadden gegeven, spookte het niet meer in het huis.¹⁰⁸

Het is opmerkelijk dat het ijzer de geest in dit geval niet bindt, zodat hij in de Onderwereld moet blijven. Het lijkt erop dat de geest hier door de kettingen de Onderwereld juist niet in kan. Ook heeft hij natuurlijk geen goede begrafenis gehad, waardoor hij sowieso geen rust zou kunnen vinden in de Onderwereld. Volgens geloof in de oudheid waren geesten bang voor ijzer en met name het geratel van ijzeren kettingen. Het is daarom nog opmerkelijker dat de geest dit geluid zelf veroorzaakt.¹⁰⁹ Hoewel de geest het ijzer dus niet in de Onderwereld kan gebruiken, kan hij het wel als geest in de bovenwereld gebruiken. Het feit dat hij begraven is, gewikkeld in ijzeren kettingen, zorgt er dus wel voor dat zijn geest ook ijzeren kettingen aan zich heeft.

Het laatste geestverhaal waar ijzer in voorkomt, is het verhaal over de geest van Actaeon, dat ook in het vorige hoofdstuk behandeld is. Zijn geest verwoestte het land van de Orchomeniërs. Het orakel van Delphi adviseerde hun om zijn overblijfselen te begraven en een bronzen beeld van hem te maken en dat vast te binden met ijzer aan een steen.¹¹⁰

Het is zeer waarschijnlijk dat er geen overblijfselen van Actaeon meer gevonden konden worden. Hierom moesten de Orchomeniërs meer doen dan ze alleen begraven. Door een beeld van hem met ijzer vast te binden, zou de geest ook in bedwang gehouden kunnen worden.¹¹¹ Hoewel het hier niet expliciet gezegd wordt, lijkt het erop dat de geest door het ijzer teruggeroepen wordt naar de Onderwereld, net als de geest van de jongen. Hij gebruikt hier dus het ijzer, maar wel weer tegen zijn zin.

Kleding

In het vorige hoofdstuk is het verhaal over de geest van Melissa uit Herodotus' *Historiën* aan bod gekomen. Hierin vermoordde Periander, de tiran van Corinthe, iedereen met invloed, onder wie zijn vrouw Melissa. Volgens Diogenes Laertius heeft hij haar of doodgeschopt of van een trap geduwd, terwijl ze zwanger was.¹¹² Later roept hij haar geest op, omdat hij wil weten waar een schat ligt, die een overleden vriend achter heeft gelaten. Dit wil ze hem echter niet vertellen, omdat ze het koud heeft en naakt is. Periander had Melissa's kleren namelijk niet verbrand, waardoor ze deze niet kan gebruiken. Hierop liet Periander alle Corinthische vrouwen naar de tempel van Hera komen. Omdat ze dachten dat het een festival was, droegen ze hun mooiste kleding. Hij liet alle vrouwen hun kleding uittrekken en verbrandde het in een gat. Hij bad aan Melissa en ze verscheen. Dit keer wilde ze wel vertellen waar de schat lag.¹¹³

Het verhaal van de geest van Melissa is één van de duidelijkste voorbeelden dat geesten voorwerpen kunnen gebruiken na hun dood en in de Onderwereld. De kleding van Melissa was niet met haar meeverbrand, terwijl dat wel een gewoonte was in die tijd.¹¹⁴ Hierdoor kon ze de kleding niet gebruiken, was ze naakt en had ze het koud. Pas nadat Periander kleding voor haar had verbrand, wilde ze hem vertellen waar de schat lag. Dat suggereert dat Melissa deze kleding heeft ontvangen en kan gebruiken.

¹⁰⁸ Plinius Minor, *Epistulae*, 7.27.5-11.

¹⁰⁹ Ogden, *Magic, Witchcraft, and Ghosts*, 155.

¹¹⁰ Pausanias, *Beschrijving van Griekenland*, 9.38.5.

¹¹¹ Johnston, 'Songs for the Ghosts: Magical Solutions to Deadly Problems', in: D. Jordan, H. Montgomery en E. Thomassen, *The World of Ancient Magic* (Athene 1999) 83-102, aldaar 95.

¹¹² Diogenes Laertius, *Vitae Philosophorum*: M. Marcovich ed. (Leipzig 2002) 1.94.

¹¹³ Herodotus, *Historiae*, 5.92F-G.

¹¹⁴ W. W. How en J. Wells, *A Commentary on Herodotus with Introduction and Appendixes Volume II (Books V-IX)* (zevende druk; Oxford 1964) 54.

Pas een hele tijd later, bij Tacitus, is er weer een geestverhaal met kleding. Hij schrijft over een droom van Germanicus:

Nox eadem laetam Germanico quietem tulit, viditque se operatum et sanguine sacri respersa praetexta pulchriorem aliam manibus aviae Augustae accepisse. auctus omine, addicentibus auspiciis, vocat contionem et quae sapientia provisa aptaque imminenti pugnae disserit.¹¹⁵

Dezelfde nacht bracht Germanicus een aangename droom, en hij beeldde zich in dat hij aan het offeren was en, in plaats van zijn toga, besprenkeld met bloed van het offer, een andere mooiere kreeg uit de handen van zijn grootmoeder Augusta. Bemoedigd door het voorteken, en omdat de auspiciën gunstig waren, riep hij een vergadering bijeen, en legde uit wat de voorzien was door zijn wijsheid en wat passend was voor het aankomende gevecht.

In dit geval dus geen geest die zelf een voorwerp gebruikt, maar wel een voorwerp weggeeft. Augusta is waarschijnlijk begraven samen met een hoop rijkdommen, waaronder mantels. Dit kan de reden zijn dat ze de mantel heeft, maar dit blijft natuurlijk speculatie. Wel is ze mogelijk vluchtig begraven, omdat er gewacht werd op de terugkomst van Tiberius. Toen hij echter niet kwam, was het op een gegeven moment echt nodig om het lichaam te begraven.¹¹⁶ Dit zou dan weer kunnen duiden op een begrafenis met weinig bijzondere voorwerpen. Wat in ieder geval duidelijk is, is dat de geest van Augusta een voorwerp kan gebruiken.

Het laatste geestverhaal met kleding erin, is het verhaal van de geest van Demaenete uit Lucianus' *Philopseudes*. Eucrates vertelt hierin in het bijzijn van zijn zoons aan Tychiades hoe de geest zijn vrouw Demaenete aan hem verscheen. Zeven dagen na haar dood kwam ze terug om te zeggen dat één van haar sandalen niet meeverbrand en begraven was. Deze was namelijk achter een kist gevallen en daardoor had Eucrates hem niet gevonden. Wanneer een hondje van onder de ligbank, waarop Eucrates lag, blafte, verdween de geest weer. Later vond hij de sandaal en verbrandde hem.¹¹⁷

In dit verhaal mist een geest een kledingstuk, net als in het verhaal van de geest van Melissa. De geest van Demaenete komt echter zelf terug op aarde om te vragen om haar sandaal te verbranden, zodat ze hem kan gebruiken in de Onderwereld. Ze moet haar sandaal dus wel echt missen, want de aarde is duidelijk geen aangename plek voor haar. Bij het blaffen van één klein hondje verdwijnt ze al weer. Dit komt waarschijnlijk doordat het hondje haar doet denken aan Cerberus, zeker omdat hij onder de bank zit en Cerberus onder de aarde.¹¹⁸

Overig

In de twee laatste geestverhalen waar voorwerpen in voorkomen, gaat het om een scheermes en een ploegschaar. In het volgende verhaal van Plinius Minor knippen geesten haren met een scheermes:

Est libertus mihi non inlitteratus. Cum hoc minor frater eodem lecto quiescebat. Is visus est sibi cernere quendam in toro residentem, admoventemque capiti suo cultros, atque etiam ex ipso vertice amputantem capillos. Ubi inluxit, ipse circa verticem tonsus, capilli iacentes reperiuntur. Exiguum temporis medium, et rursus simile aliud priori fidem fecit. Puer in paedagogio mixtus pluribus dormiebat. Venerunt per fenestras (ita narrat) in tunicis albis duo

¹¹⁵ Tacitus, *Annales*: C. D. Fisher ed. (Oxford 1963) 2.14.1.

¹¹⁶ Suetonius, *Tiberius*: R. A. Kaster ed. (Oxford 2016) 51.2.

¹¹⁷ Lucianus, *Philopseudes*, 27.

¹¹⁸ Ogden, 'Euclates and Demainete', 489.

cubantemque detonderunt et qua venerant recesserunt. Hunc quoque tonsum sparsosque circa capillos dies ostendit.¹¹⁹

Ik heb een niet ongeletterde vrijgelatene. Zijn jongere broer sliep met hem in hetzelfde bed. De broer droomde dat hij iemand op het bed zag zitten, dat diegene een scheermes naar zijn haar bewoog, en zelfs haar precies van zijn kruin afsneed. Toen het licht was geworden, zelf rondom zijn kruin geschoren, ontdekte hij dat het haar op de grond lag. Er was een korte tussentijd, en een ander gelijksoortig geval bevestigde het eerdere. Een jongen sliep in het trainingsinstituut voor jonge slavenjongens met nog meer anderen. Er kwamen twee mannen in witte toga's door de ramen (zo vertelde hij) en zij knipten zijn haren terwijl hij in bed lag en ze gingen weg zoals ze gekomen waren. De dag onthulde dat hij ook geschoren was en dat het haar rondom verspreid lag.

Plinius vertelt dat er daarna niets opmerkelijks gebeurde, behalve dat hij niet voor de rechtbank hoefde te verschijnen. Dit kwam doordat keizer Domitianus overleden was en in de laden van zijn bureau een aanklacht van Carus tegen Plinius gevonden was. Plinius zegt dat het normaal was voor aangeklaagden om hun haar lang te laten groeien. Bij zijn slaven werd het haar juist afgeknipt, wat zou betekenen dat Plinius geen aangeklaagde meer was. Het afknippen van het haar kon er dus op duiden dat Plinius niet voor de rechtbank hoefde te verschijnen, hoewel Plinius deze interpretatie wel vergezocht lijkt te vinden.¹²⁰

In het verhaal zelf wordt niet genoemd dat de figuren die de haren afknipten geesten waren, maar dit verhaal wordt verteld in dezelfde brief als het verhaal over de geest in het huis in Athene. Aan het begin van de brief, gericht aan Licinius Sura, vraagt Plinius hem of hij in geesten gelooft. Zelf zegt hij dat hij in ieder geval wel gelooft en als bewijs komt hij met een aantal geestverhalen. Eén hiervan is dus het verhaal over de geesten die haren knippen.¹²¹

Dit voorbeeld laat ook weer zien dat geesten instaat zijn om voorwerpen te gebruiken. In dit geval weten we echter niet wie de geesten waren en of er een scheermes met hen is meebegraven. Tot slot heeft Pausanias een verhaal over een geest die mensen vermoordt met een ploegschaar. Het verhaal is al behandeld in het vorige hoofdstuk, maar dan alleen in de vorm van een samenvatting. Pausanias vertelt dit verhaal over het slagveld bij Marathon:

ἐνταῦθα ἀνὰ πᾶσαν νύκτα καὶ ἵππων χρεμετιζόντων καὶ ἀνδρῶν μαχομένων ἔστιν αἰσθῆσθαι· καταστῆναι δὲ ἐς ἐναργῆ θεᾶν ἐπίτηδες μὲν οὐκ ἔστιν ὅτω συνήνεγκεν, ἀνηκόω δὲ ὄντι καὶ ἄλλως συμβᾶν οὐκ ἔστιν ἐκ τῶν δαιμόνων ὀργῆ. σέβονται δὲ οἱ Μαραθῶνιοι τούτους τε οἱ παρὰ τὴν μάχην ἀπέθανον ἥρωας ὀνομάζοντες καὶ Μαραθῶνα ἀφ' οὗ τῷ δήμῳ τὸ ὄνομα ἔστι καὶ Ἡρακλέα, φάμενοι πρώτοις Ἑλλήνων σφίσις Ἡρακλέα θεὸν νομισθῆναι. συνέβη δὲ ὡς λέγουσιν ἄνδρα ἐν τῇ μάχῃ παρεῖναι τὸ εἶδος καὶ τὴν σκευὴν ἄγροικον· οὗτος τῶν βαρβάρων πολλοὺς καταφονεύσας ἀρότρῳ μετὰ τὸ ἔργον ἦν ἀφανής· ἐρομένοις δὲ Ἀθηναίοις ἄλλο μὲν ὁ θεὸς ἐς αὐτὸν ἔχρησεν οὐδέν, τιμᾶν δὲ Ἐχέτλαιον ἐκέλευσεν ἥρωα. πεποίηται δὲ καὶ τρόπαιον λίθου λευκοῦ. τοὺς δὲ Μήδους Ἀθηναῖοι μὲν θάψαι λέγουσιν ὡς πάντως ὅσιον ἀνθρώπου νεκρὸν γῆ κρύψαι, τάφον δὲ οὐδένα εὐρεῖν ἐδυνάμην· οὔτε γὰρ χῶμα οὔτε ἄλλο σημεῖον ἦν ἰδεῖν, ἐς ὄρυγμα δὲ φέροντες σφᾶς ὡς τύχοιεν ἐσέβαλον.¹²²

¹¹⁹ Plinius Minor, *Epistulae*, 7.27.12-14.

¹²⁰ Idem en G. Anderson, *Sage, Saint and Sophist: Holy Men and Their Associates in the Early Roman Empire* (Londen en New York 1994) 126.

¹²¹ Plinius Minor, *Epistulae*, 7.27.1-2.

¹²² Pausanias, *Beschrijving van Griekenland*, 1.32.4-5.

Daar is elke nacht mogelijk om paarden te horen hinniken en mannen te horen vechten: het heeft niemand iets opgeleverd om met opzet naar de evidente verschijning komen, maar voor wie niet op de hoogte is en er op een andere manier terecht is gekomen, is er geen woede van de geesten. De mensen uit Marathon vereren zowel hen die omgekomen zijn in de strijd, hen helden noemend, als Marathon waarvan het volk zijn naam heeft, als Heracles, zeggend dat Heracles door hen als eersten van de Grieken als een god werd vereerd. Het was het geval dat ze zeggen dat er een man aanwezig was in de strijd met een boers uiterlijk en kleding: hij is, nadat hij veel buitenlanders had vermoord met een ploegschaar, na deze daad niet meer verschenen: de god vertelde de Atheners, nadat ze hem geraadpleegd hadden, hierop niets anders, maar beval om de held Echetaeus te vereren. Ook is er een gedenksteen van wit marmer gemaakt. De Perzen, zeggen de Atheners, hebben ze begraven, omdat het altijd door de goden verplicht is om het lichaam van een mens met aarde te bedekken, maar ik kon geen enkel graf vinden: er was geen grafheuvel noch een ander gedenksteen te zien, aangezien ze hen naar een willekeurige kuil droegen en er ingooiden.

Volgens Luck heeft de boer ook meegevochten in de echte slag bij Marathon en is hij daar niet alleen als geest.¹²³ De geest heeft een boers uiterlijk en gebruikt een ploegschaar als wapen. Het is waarschijnlijk dat de boer is begraven samen met zijn ploegschaar. Misschien was dit geen goede begrafenis, net als bij veel andere Perzen die meevochten. Wanneer de boer in de slag bij Marathon ook al vocht met de ploegschaar, kan deze ook met hem mee begraven zijn. Op die manier is het dan mogelijk dat hij de ploegschaar nog steeds heeft als geest en hem kan gebruiken.

Analyse en conclusie

De voorwerpen die het meest gebruikt worden door geesten, al dan niet vrijwillig, zijn ijzer en kleding. Het lijkt erop dat ijzer in verband met geesten pas in de Romeinse tijd opkwam. Het eerste geestverhaal met ijzer is namelijk van Pseudo-Quintilianus en komt uit het begin van de eerste eeuw n. Chr. Dit kan natuurlijk ook komen doordat er sowieso weinig geestverhalen uit de Griekse periode bekend zijn. Van de verhalen, behandeld in dit hoofdstuk, komt immers slechts één verhaal uit die periode: het verhaal van de geest van Melissa.

Uit deze verhalen blijkt in ieder geval dat geesten in staat waren om voorwerpen te gebruiken. De verhalen over Melissa en Demaenete maken duidelijk dat geesten aan voorwerpen kunnen komen door ermee begraven of gecremeerd te worden. Daarnaast laten twee van de verhalen, waarin geesten worden bedwongen door ijzer, zien dat dit ijzer hen vasthoudt in de Onderwereld, terwijl het in de bovenwereld op hun lichaam of graf gebruikt is. Het zou goed kunnen dat de andere geesten ook aan hun voorwerpen zijn gekomen door middel van meebegraven of cremieren.

Het is vreemd dat in sommige van de secundaire literatuur gezegd wordt dat het meebegraven van voorwerpen niet werd gedaan zodat geesten die in de Onderwereld konden gebruiken.¹²⁴ Uit deze geestverhalen blijkt dat men hier wel degelijk in geloofde. Zeker het goed meebegraven of verbranden van kleding lijkt erg belangrijk te zijn, omdat dat echt gemist lijkt te worden wanneer dit niet gedaan is. Het is belangrijk dat geestverhalen bekeken worden wanneer het gaat om visies op de dood in de oudheid, omdat ze, zoals in dit geval, meer inzichten in het geloof van de oudheid kunnen geven. Debatten kunnen hiermee opgelost of in ieder geval geholpen worden.

¹²³ G. Luck, *Arcana Mundi: Magic and the Occult in the Greek and Roman Worlds: A Collection of Ancient Texts* (tweede druk; Baltimore 2006) 239.

¹²⁴ Retief en Cilliers, 'Burial Customs', 58 en Noy, 'Death', 419.

Hoofdstuk 4: dromen

Dromen werden in de oudheid heel anders gezien dan tegenwoordig. In de oudheid geloofde men dat dromen van buiten kwamen.¹²⁵ In dromen was men dichterbij de niet-lichamelijke wereld en zo werken dromen als een brug tussen twee werelden.¹²⁶ Hierdoor was het goed mogelijk om in een droom bezocht te worden door een god of een geest. Tegenwoordig weten we dat dromen uit ons onderbewustzijn komen en alleen kunnen gaan over dingen die we weten of meegemaakt hebben.¹²⁷ Als we nu dromen over een overleden persoon, denken we niet dat we door zijn geest bezocht zijn. In de oudheid dacht men dat echter wel. Hierdoor zijn geesten in dromen net zo goed mee te rekenen tot geestverhalen als geesten die niet in dromen verschijnen. De secundaire literatuur over de dood en over geesten stelt een aantal feiten over geesten in dromen, die naar mijn mening niet allemaal lijken te kloppen wanneer de geestverhalen goed onderzocht worden. Zo zouden de meeste geesten in dromen verschijnen, omdat dromen de brug tussen de levenden en de doden vormen.¹²⁸ Daarnaast zouden geesten altijd in dromen verschijnen om te praten (niet per se in vrede) met de levenden.¹²⁹ Ook zouden het bijna alleen maar geesten zijn van pas overleden mensen.¹³⁰ In dit hoofdstuk zullen achttien geestverhalen, van de in totaal 46 onderzochte, behandeld worden. Dit zijn er een stuk minder dan de helft van alle verhalen. Ook zal blijken dat geesten in dromen niet altijd komen praten en soms niet van pas overleden mensen zijn. Het verband tussen of geesten komen praten of niet en of zij van pas overleden mensen zijn of niet, zal onderzocht worden in dit hoofdstuk. Hierop is dan ook de ordening van de verhalen gebaseerd. De hoofdcategorieën zijn ‘pas overleden’ en ‘langer overleden’, waarbij de eerste categorie bestaat uit geesten van mensen die korter dan een jaar overleden zijn en de tweede categorie geesten van mensen die langer dan een jaar overleden zijn. Als laatste is er een kopje ‘tijd onbekend’, waarin verhalen staan met een geest waarvan we niet weten hoe lang hij al overleden is. Deze categorieën zijn onderverdeeld in ‘praten’ en ‘niet praten’ en daarbinnen is alles chronologisch geordend.

Van de in dit werkstuk onderzochte geestverhalen komen er zes uit de Griekse periode. In de helft hiervan verschijnt de geest in een droom, terwijl Harrison zegt dat dit verschijnsel niet voorkwam in de Griekse periode met uitzondering van de geest van Patroclus. De geesten van Phrixus en Clytaemnestra, die hieronder onder andere behandeld zullen worden, vindt zij niet meetellen.¹³¹ Waarom deze volgens mij juist wel meetellen, wordt verteld wanneer deze verhalen aan de orde komen. Tenslotte zal in dit hoofdstuk op het uiterlijk van de geesten gelet worden, wanneer dit is beschreven, om te kijken of dit verschilt met geesten die buiten dromen verschijnen.

Pas overleden

Praten

Het vroegst overgeleverde geestverhaal uit de oudheid gaat meteen over een geest die in een droom verschijnt: de geest van Patroclus in Achilles' droom. Patroclus komt Achilles vragen om hem snel te begraven zodat hij de Onderwereld in kan en rust kan vinden. Over het uiterlijk van Patroclus wordt gezegd dat hij in alle opzichten op zichzelf lijkt en ook herkenbare kleding draagt.¹³²

¹²⁵ Harris, *Dreams and Experience*, 123 en Hemingway, *The Dream*, 300.

¹²⁶ Felton, *Haunted Greece and Rome*, 19 en Bernstein, *The Formation of Hell*, 95.

¹²⁷ Harris, *Dreams and Experience*, 124.

¹²⁸ Felton, *Haunted Greece and Rome*, 7, Ogden, *Magic, Witchcraft, and Ghosts*, 154 en Ogden, ‘Euclates and Demainete’, 490.

¹²⁹ Felton, *Haunted Greece and Rome*, 8.

¹³⁰ Idem, 19.

¹³¹ Harrison, ‘Did the Greeks Imagine’, 7 en 17.

¹³² Homerus, *Ilias*, 23.62-76.

In Griekse tragedies kwamen soms ook geesten voor, zoals de geest van Darius in de *Perzen* van Aeschylus, de geest van Polydorus in de *Hecuba* van Euripides en de geest van Clytaemnestra in de *Eumeniden* van Aeschylus¹³³. De geest van Clytaemnestra maakt het slapende koor van Eumeniden wakker. Ze klaagt in hun droom over haar leven in de Onderwereld, omdat de andere doden haar niet met rust laten. Dit komt doordat zij tijdens haar leven Agamemnon heeft vermoord. Dan zegt ze dat de Eumeniden Orestes moeten vervolgen en straffen, omdat hij haar heeft vermoord. Ondertussen spooft ze meerdere malen de Eumeniden aan om wakker te worden.¹³⁴

Eumeniden zijn wraakgodinnen die op dat moment welgezind en niet bezig met wraak zijn. Wanneer ze wel wraak nemen veranderen ze in Furiën (Erinyen).¹³⁵ Wanneer de Eumeniden Orestes gaan vervolgen, worden ze dus Furiën. Dit verhaal telt Harrison niet mee, omdat het verzonnen is door Aeschylus. Dit geeft echter alleen maar aan dat men juist wel geloofde in geesten die in dromen verschijnen. Anders zou het publiek zich minder goed kunnen inleven in het verhaal.

De eerstvolgende geest van een pas overledende die in een droom verschijnt om te praten is de geest van de man die overnachtte in Megara met zijn vriend. De één overnachtte bij een herbergier en de ander bij een vriend. De man die bij zijn vriend sliep, droomde die nacht dat de man in de herberg hem smeekte om hem te helpen, want de herbergier wilde hem vermoorden. Hij deed echter niets met deze droom en kreeg daarna een tweede droom. Zijn vriend vroeg nu om zijn dood te wreken. Zijn lichaam lag op een wagen bedekt met mest. Hij heeft de wagen opgewacht en het lichaam eraf gehaald. De herbergier heeft straf gekregen.¹³⁶

Het is opvallend dat de man twee dromen krijgt waarin zijn vriend verschijnt. In de eerste droom leeft hij nog en pas in de tweede droom is het de geest van de man die vraagt om zijn dood te wreken.

In de *Aeneïs* van Vergilius komen twee gevallen voor waarin geesten in dromen verschijnen. Het eerste geval is de geest van Sychaeus, de overleden echtgenoot van Dido. Venus vertelt aan Aeneas dat Sychaeus in een droom aan Dido is verschenen en er bleek uitzag. Hij adviseerde haar om uit Tyre te vluchten en ergens anders opnieuw te beginnen.¹³⁷ Later stichtte ze Carthago waar Aeneas op zijn reis naar Latium langs zou komen.

In boek twee van de *Aeneïs* verschijnt de geest van Hector in een droom van Aeneas. Op dat moment zijn de Grieken net uit het paard gekomen en Troje binnen gevallen, terwijl alle Trojanen sliepen, waaronder Aeneas, na lang te hebben gefeest, omdat ze dachten dat ze de oorlog gewonnen hadden. Hector zag er gehavend uit, alsof hij zojuist nog rondgetrokken was door Achilles achter zijn strijdswagen. De geest waarschuwt hem dat hij uit Troje moet vluchten en de heilige emblemen en de *Penates* (huisgoden) in bescherming moet nemen.¹³⁸

Verder komen er in de *Aeneïs* nog twee geestverschijningen voor. De één is de geest van Creusa aan het einde van boek twee.¹³⁹ Daarnaast verschijnt de geest van Anchises in boek vijf een keer 's nachts aan Aeneas.¹⁴⁰ Er staat echter niet dat Aeneas sliep¹⁴¹ en dat het 's nachts plaatsvindt zegt natuurlijk niet dat het altijd een droom is.¹⁴²

¹³³ De geest van Darius wordt opgeroepen en valt dus buiten het onderzoeksgebied van dit werkstuk. De geest van Polydorus houdt het proloog in de *Hecuba* en is behandeld in hoofdstuk 2.

¹³⁴ Aeschylus, *Eumeniden*: D. Page ed. (Oxford 1972) 94-139.

¹³⁵ Dufallo, *The Ghosts of the Past: Latin Literature, the Dead, and Rome's Transition to a Principate* (Columbus 2007) 8.

¹³⁶ Cicero, *De Divinatione*, 1.27.57.

¹³⁷ Vergilius, *Aeneïs*: R. Mynors ed. (Oxford 1969) 1.353-359.

¹³⁸ Idem, 2.270-303.

¹³⁹ Idem, 2.771-791.

¹⁴⁰ Idem, 5.721-740.

¹⁴¹ Idem, 5.721.

De geest van Cynthia verschijnt wel in een droom aan Propertius in *Elegie* 4.7. Ze is boos, omdat ze te weinig geëerd wordt en omdat haar begrafenis te simpel was. Ze ziet er gehavend uit, alsof ze net van de brandstapel komt. Aan het eind van het gedicht zegt Cynthia dat Propertius ware dromen serieus moet nemen. Ze legt uit dat geesten 's nachts uit de Onderwereld kunnen komen, omdat Cerberus dan niet de wacht houdt. Bij zonsopgang moeten alle geesten weer terug de Onderwereld in en Charon telt dan of iedereen terug is.¹⁴³ Dit zou kunnen suggereren dat geesten alleen in dromen kunnen verschijnen volgens Cynthia. Dit geloof wordt letterlijk verwoord in de komedie *Mostellaria* van Plautus, zoals we later zullen zien. Dit is opvallend, omdat er ook zoveel geesten buiten dromen verschijnen in verhalen uit de oudheid.¹⁴⁴

De geest van Hector verschijnt niet in alleen in de *Aeneïd* aan Aeneas in een droom, maar ook in de *Troades* van Seneca aan zijn vrouw Andromache. Troje is op dat moment net verslagen door de Grieken en de Trojaanse vrouwen zijn gevangen genomen. Hector ziet er moe en neerslachtig uit en zegt dat ze niet moet slapen en treuren om Troje, maar hun zoon, Astyanax, moet redden. Ze moet hem verstoppen, omdat de ziener Calchas zegt dat hij vermoord moet worden om een toekomstige tweede Trojaanse oorlog uit te sluiten.¹⁴⁵

Het uiterlijk van Hector wordt in de tragedie uitgebreid beschreven. Er staat dat Hector er niet vol energie uitzag, zoals toen hij vocht tegen de Grieken. Hij is hier moe en heeft gehuild, net als Andromache zelf.

Ook aan Pausanias, de koning van Sparta in de vijfde eeuw v. Chr, verscheen een keer een geest in zijn droom. Toen hij op veldtocht was, liet hij 's nachts een meisje, Cleonice genaamd, naar zijn tent komen. Toen ze kwam, struikelde ze over een lamphouder. Pausanias schrok daarvan en dacht even dat ze een vijand was. Daarop vermoordde hij haar in zijn schrik. Na haar dood verscheen haar geest meerdere malen aan Pausanias in zijn dromen. Ze bedreigde hem en zei dat hij naar Sparta terug moest gaan en dat ze dan niet meer zou verschijnen. Eerst liet hij haar geest nog oproepen om haar te verzoenen, maar dit werkte niet. Later ging hij terug naar Sparta en stierf hij vrijwel meteen.¹⁴⁶

De laatste geest van een pas overledene die in een droom verschijnt om te praten, is de geest van Tlepolemus in de *Gouden Ezel* van Apuleius. Op een gegeven moment in dit boek gingen Tlepolemus en Thrasyllus samen jagen. Ze werden verschrikt en weggejaagd door een wild zwijn. Ze besloten op het zwijn te jagen, maar Thrasyllus mikte zijn speer expres op het paard van Tlepolemus, waardoor hij eraf viel en het zwijn hem aanviel. Thrasyllus stak toen ook nog eens zijn speer door het been van Tlepolemus. Alle slaven kwamen tevoorschijn en Thrasyllus deed alsof Tlepolemus aangevallen en vermoord was door het zwijn. De vrouw van Tlepolemus, Charite, wilde zelfmoord plegen, nadat ze het vreselijke nieuws had gehoord, maar Thrasyllus hield het tegen. In haar verdriet vroeg Thrasyllus haar ten huwelijk. Charite was verbaasd, boos en verdrietig, maar doorzag zijn plannen. Ze vroeg om uitstel en dat kreeg ze. In de tussentijd verscheen de geest van Tlepolemus in haar slaap. Hij was vies, zat onder het bloed en was bleek. Hij vertelde het verhaal van zijn moord en dat Charite niet met Thrasyllus mocht trouwen. Toen Thrasyllus haar weer ten huwelijk vroeg, zei

¹⁴² Felton, *Haunted Greece and Rome*, 30, de geest van Galba verschijnt ook 's nachts aan Otho, maar Otho slaapt op dat moment niet: Suetonius, *Otho*: R. A. Kaster ed. (Oxford 2016) 7.2.

¹⁴³ Propertius, *Elegi*, 4.7.

¹⁴⁴ In *Elegie* 4.11 spreekt de geest van Cornelia aan haar echtgenoot L. Aemilius Paulus. Deze geest is niet in een droom verschenen. Zie Dufallo, *The Ghosts of the Past*, 84-89.

¹⁴⁵ Seneca, *Troades*: O. Zwielerlein ed. (Oxford 1986) 443-460.

¹⁴⁶ Plutarchus, *Moralia Volume VII*: P. H. De Lacy ed. (Cambridge 1959) 555c en Plutarchus, *Cimon*: B. Perrin ed. (Cambridge 1914) 6.4-6, ook Pausanias schrijft over de geest van Cleonice, maar bij hem verschijnt ze niet in een droom: Pausanias, *Beschrijving van Griekenland*, 3.17.7-9. Pausanias (de koning) sterft in een tempel in Sparta, waar hij opgesloten werd door de Ephoren, voor wie hij op de vlucht was: Thucydides, *Historiae*: H. Stuart-Jones en J. E. Powell eds. (tweede druk; Oxford 1963) 1.134. Later verschijnt de geest van Pausanias in deze tempel en moet hij door middel van specialisten verdreven worden: Plutarchus, *Moralia*, 560e-f.

Charite dat ze in totaal een jaar lang wilde rouwen. Als ze daarvoor zouden trouwen, zou de geest van Tlepolemus wel eens wraak kunnen nemen. Uiteindelijk deed ze toch alsof ze overgehaald was, maar wilde het geheim houden tot het jaar voorbij was. Toen hij die nacht in het geheim kwam, ontving een bediende van Charite hem. Zij gaf hem op bevel van Charite een slaapmiddel in zijn wijn. Daarna haalde Charite zijn ogen eruit als wraak, zodat hij niet wist wie het had gedaan en ook Charite niet als vrouw had. Ze nam ook het zwaard van Thrasyllus en ging naar het graf van Tlepolemus. Daar offerde ze de ogen en pleegde zelfmoord.¹⁴⁷

Niet praten

Tijdens zijn leven heeft Nero meerdere geestverschijningen meegemaakt. Zo verscheen zijn vrouw Octavia in zijn droom en bezorgde hem daarmee een nachtmerrie:

numquam antea somniare solitus occisa demum matre uidit per quietem nauem sibi regenti extortum gubernaculum trahique se ab Octauia uxore in artissimas tenebras et modo pinnatarum formicarum multitudine oppleri, modo a simulacris gentium ad Pompei theatrum dedicatarum circumiri arcerique progressu; asturconem, quo maxime laetabatur, posteriore corporis parte in simiae speciem transfiguratum ac tantum capite integro hinnitus edere canoros.¹⁴⁸

Terwijl hij vroeger nooit gewoon was om te dromen over de dood van zijn moeder, zag hij nu in een droom dat hem, terwijl hij een schip bestuurde, het roer werd ontruikt en dat hij door zijn vrouw Octavia in een zeer dichte duisternis werd getrokken en nu eens bedekt werd door een kolonie gevleugelde mieren, dan weer dat hij omringd werd door de familiebeelden, bij het theater van Pompeius opgericht, en dat hij belemmerd werd om verder te gaan; dat een Asturisch paard, waarover hij zich zeer verheugde, voor wat betreft het achterste deel van zijn lichaam veranderd was in het uiterlijk van een aap en met alleen zijn hoofd ongedeed melodieus gehinnik uitstootte.

Nero had zowel zijn moeder als zijn vrouw ter dood laten brengen. Nadat hij zijn moeder had laten vermoorden, had hij ook last van haar geest en de Furiën, alleen nooit in een droom. Hij probeerde haar geest zelfs op te roepen door middel van magiërs om haar om vergiffenis te vragen, maar het mocht niet baten.¹⁴⁹ Nu hij ook zijn vrouw Octavia heeft vermoord, heeft hij dus ook last van haar geest, maar dan in een droom. Het lijkt erop dat Octavia wraak probeert te nemen op Nero door middel van deze nachtmerrie.

Langer overleden

Praten

De eerste geest van een langer overleden persoon die in een droom verschijnt, is de geest van Phrixus in de *Pythische Oden* van Pindarus:

κέλεται γὰρ ἕαν ψυχὰν κομίξαι
Φρίξος ἐλθόντας πρὸς Αἰήτα θαλάμους,
δέρμα τε κριοῦ βαθύμαλλον ἄγειν, τῷ ποτ' ἐκ πόντου σαώθη
ἔκ τε ματριᾶς ἀθέων βελέων.

¹⁴⁷ Apuleius, *De Gouden Ezel*: M. Zimmerman ed. (Oxford 2012) 8.4-14.

¹⁴⁸ Suetonius, *Nero*: R. A. Kaster ed. (Oxford 2016) 46.1.

¹⁴⁹ Idem 34.

ταῦτά μοι θαυμαστὸς ὄνειρος ἰὼν φωνεῖ. μεμάντευμαι δ' ἐπὶ Κασταλία,
εἰ μετάλλατόν τι. καὶ ὡς τάχος ὀτρύνει με τεύχειν ναὶ πομπάν.¹⁵⁰

Want Phrixus beveelt om zijn ziel te halen, nadat we naar het paleis van Aietes zijn gegaan, en de huid van de ram met een dikke vacht te halen, waarop hij ooit gered is van de zee en de goddeloze wapens van zijn stiefmoeder. Een wonderlijke droom heeft mij deze dingen verteld, toen hij mij bezocht. Ik heb het orakel in Castalia geraadpleegd, of er iets onderzocht moet worden. En ze spoorde mij aan om zo snel mogelijk een escorte per schip gereed te maken.

Koning Pelias probeert hier Jason te overtuigen om het Gulden Vlies te halen. Hij verzint dat hij een droom heeft gehad waarin Phrixus vroeg om dit vlies en zijn ziel te halen. Phrixus is namelijk geboren in Iolkos, maar overleden in Colchis, waar het Gulden Vlies is. Door hem thuis te brengen, zou hij rust kunnen vinden. Harrison telt deze droom niet mee, net als het verhaal over de geest van Clytaemnestra, met het argument dat het een verzonnen droom is.¹⁵¹ Het feit dat Pelias deze droom verzint om Jason te overtuigen, geeft juist aan dat dit blijkbaar een goed argument was om Jason naar Colchis te laten gaan. Er werd dus geloofd dat geesten in dromen konden verschijnen en een verzoek konden doen.

Ook de geest van de zestig jaar geleden overleden Diapontius in de *Mostellaria* van Plautus verschijnt in een droom. De *Mostellaria* is een Romeinse komedie, waarschijnlijk opgevoerd aan het begin van de tweede eeuw v. Chr. Deze komedie is waarschijnlijk gebaseerd op de komedie *Phasma* (het Spook) van Philemon¹⁵², een komediedichter die leefde in de vierde en derde eeuw v. Chr. Van de *Phasma* hebben we helaas niets over, behalve de titel. In de *Mostellaria* verzint de slaaf Tranio dat de zoon van zijn meester Theopropides een droom heeft gehad waarin de geest van ene Diapontius vertelde dat hij zestig jaar geleden in hun huis was vermoord. Dit was bedoeld om te zorgen dat Theopropides het huis niet binnen zou gaan, want zijn zoon zat daar te feesten en drinken omringd met prostituees.¹⁵³ Wanneer deze komedie nauw gebaseerd is op de *Phasma*, kan het zijn dat er in die komedie ook een verzonnen geest in een droom voorkomt. Deze droom valt dan nog binnen de Griekse periode, maar we weten helaas niets zeker van de *Phasma*.

Een ander interessant punt in de *Mostellaria* is dat Tranio op een gegeven moment suggereert dat geesten van lang overleden mensen alleen maar in dromen kunnen verschijnen:

mirum quin uigilanti diceret
qui abhinc sexaginta annis occisus foret.
interdum inepte stultus es, Theopropides.¹⁵⁴

Het zou vreemd zijn geweest als hij tegen hem sprak terwijl hij wakker was, die zestig jaar geleden vermoord is. Soms ben je vreselijk dom, Theopropides.

Tranio doet zijn uiterste best om zijn meester ervan te overtuigen dat het echt spookt in het huis en dat de geest echt in de droom van zijn zoon is verschenen. Het zou dus moeten helpen overtuigen dat de geest in de droom was verschenen, door te zeggen dat hij al zestig jaar geleden overleden is. Tranio

¹⁵⁰ Pindarus, *Pythische Oden*, 4.159-164.

¹⁵¹ Harrison, 'Did the Greeks Imagine', 9.

¹⁵² E. Handley, 'The Rediscovery of Menander', in: D. Obbink en R. Rutherford, *Culture In Pieces: Essays on Ancient Texts in Honour of Peter Parsons* (Oxford 2011) 138-159, aldaar 152.

¹⁵³ Plautus, *Mostellaria*, 446-531.

¹⁵⁴ Idem, 493-495.

lijkt hiermee te zeggen dat de geest niet anders kon dan in een droom verschijnen. Dit is in tegenspraak met Felton die zegt dat geesten in dromen vooral van pas overleden zijn.¹⁵⁵

Het eerstvolgende verhaal met een geest van een langer overleden persoon die verschijnt om te praten, komt pas voor bij Cicero in *De Republica*. Scipio Aemilianus droomt dat de geest van zijn grootvader, Scipio Africanus, aan hem verschijnt. Hij zegt dat hij binnen twee jaar Carthago zal overwinnen en dat hij succesvol en machtig zal worden. Wel moet hij uitkijken voor verraad van zijn familie. Ook zegt hij dat hij een speciale plaats in de hemel zal krijgen. Daarna komt de geest van Aemilius Paulus, zijn vader. Hij zegt dat hij nog langer op aarde moet blijven en niet nu al naar de hemel kan. Zijn vader zegt ook dat hij in de voetsporen van hem en zijn grootvader moet treden. Scipio Africanus legt hem daarna de indeling van het heelal en de hemel uit. Hij zegt dat hij zijn focus daarop moet houden en niet op de aarde.¹⁵⁶

De geesten van Scipio Africanus en Aemilius Paulus geven Scipio Aemilianus advies en vertellen hem over hun gelukkig leven na de dood. Het liefst zou hij daardoor meteen ook naar het hiernamaals gaan, maar dat kan volgens zijn vader en grootvader nog niet. Eerst moet hij zijn leven op aarde voltooien. Het is belangrijk dat hij de oorlog met Carthago zal winnen. Dit gebeurt inderdaad binnen de twee jaar die Scipio Africanus voorspelde.

Tenslotte volgt één van de drie dromen die Cicero noemt in zijn werk *De Divinatione*. In de eerste die hij vertelt, verschijnt Tiberius Gracchus, die al een aantal jaar geleden overleden is, in een droom van Gaius Gracchus:

C. vero Gracchus multis dixit, ut scriptum apud eundem Coelium est, sibi in somnis quaesturam petenti Ti. fratrem visum esse dicere, quam vellet cunctaretur, tamen eodem sibi leto, quo ipse interisset, esse pereundum.¹⁵⁷

Gaius Gracchus vertelde inderdaad aan veel mensen, zoals door dezelfde Coelius schreven is, dat hij in zijn slaap gedroomd heeft dat zijn broer Tiberius tegen hem zei, terwijl hij zich kandidaat stelde voor het quaestorschap, dat, al probeerde hij het uit te stellen zoveel als hij wilde, hij toch met dezelfde ondergang, waarmee hij zelf was gestorven, zou gaan sterven.

Tiberius Gracchus werd vermoord, omdat hij ervan beschuldigd werd dat hij naar tirannie zou streven. Zijn lichaam werd daarna in de Tiber gegooid. Gaius Gracchus werd later inderdaad vermoord en ook zijn lichaam werd in de Tiber gegooid. Cicero ziet dit verhaal als betrouwbaar, omdat Coelius het direct van Gaius Gracchus heeft.¹⁵⁸

Niet praten

Zoals we in het vorige hoofdstuk hebben gezien, schrijft Tacitus dat Germanicus droomde dat zijn grootmoeder Octavia hem een mantel gaf. Hij droomde dat hij aan het offeren was en dat er bloed op zijn kleding kwam. Zijn grootmoeder, die toen al heel wat jaren overleden was, gaf hem daarop een nieuwe mooiere mantel. Hij zag deze droom als een gunstig voorteken voor het aankomende gevecht.¹⁵⁹

Nadat Nero in zijn leven meerdere geestverschijningen had meegemaakt, verscheen zijn geest volgens Plinius Minor zelf in een droom aan de geschiedschrijver Gaius Fannius:

¹⁵⁵ Felton, *Haunted Greece and Rome*, 19.

¹⁵⁶ Cicero, *De Republica*: J. E. G. Zetzel ed. (Cambridge 1995) 6.10.29.

¹⁵⁷ Cicero, *De Divinatione*, 1.26.56.

¹⁵⁸ D. Wardle, *Cicero: On Divination Book 1* (Oxford 2006) 249.

¹⁵⁹ Tacitus, *Annales*, 2.14.1.

Gaius quidem Fannius, quod accidit, multo ante praesensit. Visus est sibi per nocturnam quietem iacere in lectulo suo compositus in habitum studentis, habere ante se scrinium - ita solebat -; mox imaginatus est venisse Neronem, in toro resedissee, prompsisse primum librum quem de sceleribus eius ediderat, cumque ad extremum revolvisse; idem in secundo ac tertio fecisse, tunc abisse. Expavit et sic interpretatus est, **tamquam idem sibi futurus esset scribendi finis, qui fuisset illi legendi**: et fuit idem.¹⁶⁰

Gaius Fannius had lang geleden namelijk een voorgevoel van wat gebeurd is. Hij heeft in zijn nachtelijke slaap gedroomd dat hij op zijn rustbed lag, aangekleed in zijn studeerkleding, en dat hij zijn bureau voor zich had - zoals hij gewoon was -; vervolgens beeldde hij zich in dat Nero kwam, dat hij op het bed ging zitten, dat hij het eerste boek dat hij gepubliceerd had, over zijn misdaden, tevoorschijn haalde, en het toen tot het einde openrolde; dat hij hetzelfde deed bij het tweede en derde boek, en toen wegging. Hij was bang en interpreteerde het zo, **dat het einde van het schrijven hetzelfde zou zijn als waar Nero op was gehouden met lezen**: en zo was het ook.

Fannius droomt dus dat de geest van Nero zijn drie boeken over zijn misdaden las. Fannius was bang dat hij zou sterven voordat hij het vierde boek zou schrijven, omdat Nero tot en met het derde boek had gelezen. Het eind van het lezen werd inderdaad het eind van het schrijven, want Fannius overleed voordat hij het vierde boek kon schrijven. De angst om verder te schrijven kwam waarschijnlijk ook voort angst voor de huidige keizer. Boeken zoals Fannius schreef, waren vaak ook bedoeld om kritiek te leveren op de huidige keizer. Hij was dus bang dat hij gestraft zou worden voor het schrijven van de boeken.¹⁶¹

Tijd onbekend

Praten

Na de droom van Gaius Gracchus vertelt Cicero twee dromen uit de Griekse periode. De ene is het visioen van Simonides, dat in hoofdstuk twee behandeld is. Simonides begroef een onbekende man en werd daarna in een visioen gewaarschuwd dat hij niet aan boord van een schip moest gaan. Dit schip leed inderdaad schipbreuk en alle passagiers overleden.¹⁶² Simonides zou het lichaam in ongeveer 480 v. Chr. begraven moeten hebben, maar helaas hebben we geen eerdere overlevering van het verhaal.¹⁶³ Wat Simonides ziet, wordt een visioen genoemd¹⁶⁴, terwijl de andere verhalen allemaal dromen worden genoemd. Dit is opvallend want in het Latijn is dit verschil niet te zien. De meeste dromen worden aangegeven door een vorm van *videre*, vaak een passieve vorm.¹⁶⁵ In dit verhaal is dat precies hetzelfde: “*moneri visus est*”¹⁶⁶ Het verschil is dat er bij dit verhaal niet expliciet bij staat dat Simonides sliep. Meestal staat er *in somnis* of *per quietem* of iets vergelijkbaars.¹⁶⁷ Het feit dat er in dit verhaal niet zo'n bepaling bijstaat, zegt natuurlijk niet dat Simonides niet sliep. Misschien werd hij wel 's nachts in een droom gewaarschuwd. Het lijkt echter gebruikelijk te zijn om het op te vatten alsof Simonides echt op het punt stond om aan boord te gaan en hij op dat moment een visioen kreeg

¹⁶⁰ Plinius, *Minor Epistulae*, 5.5-6.

¹⁶¹ E. Champlin, *Nero* (Cambridge 2003) 40.

¹⁶² Cicero, *De Divinatione*, 1.27.56.

¹⁶³ Wardle, *Cicero*, 250.

¹⁶⁴ Felton, *Haunted Greece and Rome*, 9, Bernstein, *The Formation of Hell*, 96 en Cicero, *De Divinatione*, 1.27.56 (Loeb).

¹⁶⁵ Zie bijvoorbeeld Plinius Minor, *Epistulae*, 7.27.12 en Tacitus, *Annales*, 2.14.1.

¹⁶⁶ Cicero, *De Divinatione*, 1.27.56.

¹⁶⁷ Zie bijvoorbeeld Cicero, *De Divinatione* 1.26.56 en Suetonius, *Nero*, 46.1.

terwijl hij wakker was. We weten niet wie de man was die Simonides begroef en daarom ook niet hoe lang hij er al lag voor Simonides zijn lichaam aantrof.

Niet praten

Zoals we gezien hebben in het vorige hoofdstuk schreef Plinius Minor over de geesten in het wit die de haren van zijn slaven knipten,. Eerst verschenen de geesten in een droom van de broer van één van zijn vrijgelatene en later in een droom aan een slavenjongen. Ze knipten hun haren en de volgende dag bleek het echt gebeurd te zijn.¹⁶⁸ Omdat we niet weten van wie de geesten waren, weten we ook niet hoe lang de mensen al overleden waren.

Analyse en conclusie

Uit de behandelde geestverhalen blijkt dat een aantal punten in de secundaire literatuur over de dood en geesten niet helemaal klopt. Ten eerste verschijnt zeker niet het merendeel van de geesten in de oudheid in dromen.¹⁶⁹ Dit gebeurt in achttien van de 46 in dit werkstuk behandelde geestverhalen. Het was dus ook weer geen zeldzaamheid dat een geest in een droom verscheen. De nauwe band tussen dromen en de dood, waar men in de oudheid in geloofde¹⁷⁰, is dus wel duidelijk te zien. Er werd geloofd dat wanneer men sliep, men dichterbij de niet-lichamelijke of geestenwereld was. Dat er geesten in dromen verschijnen, is dus niet opmerkelijk, maar het lijkt niet de standaard manier van verschijnen te zijn.

Daarnaast blijkt dat geesten in dromen niet altijd komen om te praten of om iets te vragen.¹⁷¹ We hebben in dit hoofdstuk gezien dat de geest van Octavia, de geesten die haren knippen, de geest van Nero en geest van de grootmoeder van Germanicus (ook Octavia genaamd) andere dingen doen. De laatste drie voerden in stilte handelingen uit en gaven daarmee een boodschap door, die nog wel geïnterpreteerd moest worden. De geest van Octavia bezorgde Nero een nachtmerrie en spookte in zijn droom uit wraak. Wel blijkt het zo te zijn dat geesten in dromen vaker komen praten, of om iets te vragen of om te waarschuwen, dan buiten dromen. In iets meer dan de helft van de hier onderzochte geestverhalen, waarin de geest niet in een droom verschijnt, komt deze geest om iemand lastig te vallen of om in stilte iets duidelijk te maken. De droom lijkt dus wel een manier waarop geesten makkelijk met de levenden kunnen communiceren, maar er zijn teveel uitzonderingen om te zeggen dat geesten in dromen altijd komen praten.

Geesten in dromen lijken wel voornamelijk van pas overleden personen te zijn, maar ook is dit weer niet altijd het geval.¹⁷² De geesten van Phrixus, Diapontius, Scipio Africanus en Aemilius Paulus, Tiberius Gracchus, de oma van Germanicus en Nero zijn al wat langer geleden overleden, maar geen enkele geest in een droom is van iemand die al eeuwen geleden overleden is. Wat wel heel opmerkelijk is, is dat Tranio in de *Mostellaria* zegt dat het logisch is dat Diapontius in een droom verschijnt, omdat hij al zestig jaar geleden overleden is. Tranio suggereert dus dat geesten van mensen die al langere tijd overleden zijn, alleen maar in dromen kunnen verschijnen. Dit is echter helemaal niet terug te zien in de andere geestverhalen. De geesten in dromen zijn zeker niet allemaal van lang overleden personen en de geesten buiten dromen zijn lang niet allemaal van pas overleden personen. Dit zorgt ervoor dat de opmerking van Tranio vreemd is. Wel is de *Mostellaria* natuurlijk een komedie en geven komedies niet altijd het ware geloof uit de oudheid weer.

¹⁶⁸ Plinius, *Minor Epistulae*, 7.27.12-14.

¹⁶⁹ Felton, *Haunted Greece and Rome*, 7, Ogden, *Magic, Witchcraft, and Ghosts*, 154 en Ogden, 'Eucrates and Demainete', 490 beweren van wel.

¹⁷⁰ Felton, *Haunted Greece and Rome*, 19 en Bernstein, *The Formation of Hell*, 95.

¹⁷¹ Felton, *Haunted Greece and Rome*, 8 beweert van wel.

¹⁷² Idem, 19 beweert van wel.

Wanneer we de categorieën en de subcategorieën met elkaar vergelijken, valt op dat de meeste geesten die komen praten van pas overleden personen zijn. Van de geesten in dromen van pas overleden personen is er maar één die niet komt praten: de geest van Octavia. Deze geest is agressief, wat kan komen doordat zij ter dood is laten brengen door Nero, aan wie ze verschijnt, en daarom wraak wil nemen. Van de zes geesten van personen die langer overleden zijn, komen vier om te praten. Dit lijkt in eerste instantie een hoog aantal, maar dat valt mee aangezien deze langer overleden geesten naast het praten ook agressief kunnen zijn. In hoofdstuk 2 hebben we gezien dat hoe langer de geest al op aarde is, hoe agressiever hij meestal wordt. In het geval van de geest van Diapontus en Cleonice wordt ook gezegd dat zij lastige geesten zijn. Het huis van Theopropides zou spoken en niet meer betreden mogen worden en Cleonice verscheen meerdere malen tot last van koning Pausanias en bedreigde hem. Zo is er dus wel een verband tussen hoe lang geleden iemand overleden is en wat zijn geest komt doen (praten of niet), maar dit verband is niet zo sterk, omdat pratende geesten daarnaast ook agressief kunnen zijn.

Hiernaast is in dit hoofdstuk gekeken of het uiterlijk van geesten vaker wordt beschreven in dromen. Dit zou misschien te verwachten zijn, omdat het vaak geesten van pas overleden personen zijn of omdat hier in dromen meer opgelet wordt. Het blijkt echter niet zo dat het uiterlijk van geesten in dromen veel vaker beschreven wordt. In dromen wordt in 39% van de gevallen het uiterlijk van de geest beschreven en buiten dromen in 36% van de gevallen. Dit is een heel klein verschil en zegt dus niet zoveel. Wel blijkt dat geesten in dromen er vaker gehavend uitzien dan geesten die buiten dromen verschijnen. Geesten konden er op veel verschillende manieren uitzien: zwart, wit, doorzichtig, rookachtig, als zichzelf, of gehavend.¹⁷³ In de geestverhalen die in dit werkstuk onderzocht zijn, is geen enkele geest doorzichtig of rookachtig en is maar één geest zwart (de geest in het huis van Eubatides). Het zou goed kunnen dat geesten die opgeroepen worden door middel van necromancie een ander uiterlijk hebben dan geesten die uit zichzelf naar de bovenwereld komen en daarom gezegd wordt dat geesten er ook doorzichtig of rookachtig uit kunnen zien.¹⁷⁴

Zo blijkt dus dat een aantal punten in de debatten over geesten in dromen niet helemaal kloppen. De meeste geesten verschijnen juist niet in dromen en wanneer ze dit wel doen, komen ze niet altijd om te praten. Ook zijn geesten in dromen niet altijd van pas overleden mensen, maar is dit vaak wel het geval. Hier is een verband tussen, maar dit verband is minder sterk dan in hoofdstuk twee, omdat pratende geesten ook agressief kunnen zijn. Wel komen geesten in dromen in meer gevallen om te praten dan geesten buiten dromen. Het de nauwe band tussen dromen en de geestenwereld, waar in de oudheid in werd geloofd, is hier dus terug te zien, omdat geesten zo makkelijk met de levenden konden praten. Tot slot blijkt het uiterlijk van de geesten in dromen niet vaker of gedetailleerder beschreven te worden dan het uiterlijk van geesten buiten dromen.

¹⁷³ Johnston, *Restless Dead*, 6 en Felton, *Haunted Greece and Rome*, 14.

¹⁷⁴ In deze analyse zijn alle geestverhalen gebruikt. De meesten daarvan zijn in één van de hoofdstukken individueel behandeld of genoemd. De overige verhalen zijn: Proclus, *Nostoi* (samenvatting): A. Bernabé ed. (Leipzig 1987) 15-17, Livius, *Ab Urbe Condita Books I-V*: R. M. Ogilvie ed. (Oxford 1974) 1.16, Livius, *Ab Urbe Condita Books XXI-XXV*: R. S. Conway en C. F. Walters eds. (Oxford 1963) 21.62.5 en 24.10.10, Suetonius, *Claudius*: R. A. Kaster ed. (Oxford 2016) 1.2, Suetonius, *Vespasianus*: R. A. Kaster ed. (Oxford 2016) 22.4 en Pausanias, *Beschrijving van Griekenland*, 6.20.15-17.

Conclusie

In de secundaire literatuur over de dood, dromen en geesten in de oudheid zijn debatten gaande waaraan dit onderzoek naar geestverhalen een bijdrage wil leveren. Deze debatten gaan over de redenen van het begraven van de doden, het meebegraven van voorwerpen en geesten die in dromen verschijnen. Als redenen voor het begraven van de doden werden vooral het belang van de nabestaanden genoemd en de gedachte dat lichamen voor vervuiling kunnen zorgen. Waarom Grieken en Romeinen voorwerpen meebegroeven was helemaal niet duidelijk. Sommige dachten dat ze dit deden zodat de schimmen de voorwerpen konden gebruiken in de Onderwereld, maar anderen zeiden weer van niet. Tenslotte zouden geesten in dromen alleen van pas overleden personen zijn en altijd verschijnen om te praten met de levenden aan wie ze verschenen.

Een analyse van de verhalen, waarin geesten voorkomen van mensen die niet goed of helemaal niet begraven of gecremeerd zijn, liet zien dat een belangrijke reden van begraven was om de geest tot rust te brengen. Wanneer iemand namelijk niet of niet goed begraven of gecremeerd is, kan zijn geest de Onderwereld niet in en daardoor geen rust vinden. De geest komt daarom terug op aarde of is nooit weggeweest en is op zoek naar een manier om rust te vinden. Het bleek dat over het algemeen, wanneer iemand nog niet zo lang geleden overleden was, zijn geest kwam vragen om een (goede) begrafenis. Wanneer hij echter al langer overleden was, ging de geest vaak over tot agressie en het lastigvallen van de levenden. Daarnaast waren er geesten die hun dankbaarheid toonden nadat hun lichaam begraven was. Uit dit alles blijkt dat het heel belangrijk was om lichamen goed te begraven of cremen, omdat daardoor de geest van de overleden persoon tot rust kwam.

Uit een onderzoek naar de geestverhalen, waarin voorwerpen voorkomen, bleek dat geesten voorwerpen konden gebruiken en konden missen in de Onderwereld. Vooral ijzer en kleding waren veelgebruikte voorwerpen door geesten. IJzer gebruikten geesten tegen hun wil in, want dit werd gebruikt om hen te binden. Hun overblijfselen werden vastgebonden met ijzer, waardoor zij de Onderwereld niet meer uit konden. Zo blijkt dus dat zij dit ijzer gebruikten in de Onderwereld. Kleding werd vooral gemist door geesten in de Onderwereld. Hierdoor hadden de geesten geen rust en kwamen ze op aarde om te vragen om deze kleding alsnog te verbranden, zodat ze het wel konden gebruiken in de Onderwereld. Dat geesten voorwerpen kunnen gebruiken en zelfs kunnen missen in de Onderwereld, duidt erop dat men in de oudheid geloofde dat het meebegraven van voorwerpen werd gedaan zodat de geest ze kon gebruiken in de Onderwereld.

Als laatste toonde de analyse van geestverhalen, waarin de geest in een droom verschijnt, dat deze geesten niet altijd komen om te praten met de levenden aan wie ze verschijnen en meestal wel van pas overleden mensen zijn, maar zeker niet altijd. Het verband hiertussen, dus dat vooral de pas overleden geesten komen praten en de lang overleden geesten niet, bleek misschien minder sterk dan verwacht. In hoofdstuk 2 was er een duidelijk verband tussen pas overleden geesten die in vooral vrede kwamen en lang overleden geesten die meestal agressief werden. Omdat geesten die komen praten daarnaast ook agressief kunnen zijn, is het verband in dit geval minder sterk. Wel kwamen de meeste geesten van pas overleden personen om te praten en waren dit er minder bij de langer overleden geesten. Daarnaast bleek dat geesten in dromen vaker verschenen om met de levenden te praten dan buiten dromen. Hier is de verbinding tussen dromen en de geestenwereld, waar men in de oudheid in geloofde goed te zien, omdat geesten zo blijkbaar makkelijk konden communiceren met de levenden.

Hiermee voegt het onderzoek naar verhalen over geesten, die uit zichzelf naar de bovenwereld komen, een aantal dingen toe aan de debatten over de dood, dromen en geesten. Ten eerste blijkt dat een zeer belangrijke reden om lichamen te begraven of cremen nauwelijks genoemd wordt in de secundaire literatuur over de dood. Men deed dit om de geest van de overleden persoon tot rust te brengen in de Onderwereld. In de geestverhalen hebben we gezien wat er gebeurt als een geest niet

goed tot rust is gebracht en zo toont dit het belang van een juiste wijze van begraven of cremeren aan. Ten tweede levert de analyse van geestverhalen, waar voorwerpen in voorkomen, de bijdrage dat het erop lijkt dat er in de oudheid geloofd werd dat het meebegraven van voorwerpen werd gedaan zodat de geest deze in de Onderwereld kon gebruiken. Als laatste blijkt dat geesten in dromen niet altijd verschijnen om te praten en niet altijd van pas overleden mensen zijn. Het verband hiertussen is dat de meeste pas overleden geesten verschijnen om te praten en dat dit er bij de langer overleden geesten minder zijn. Ook verschijnen geesten in dromen vaker om te praten met de levenden dan buiten dromen. Hier is de nauwe band tussen dromen en de geestenwereld goed te zien. Op deze manier levert dit onderzoek een bijdrage aan het debat over dromen en met name geesten in dromen.

Natuurlijk zou het kunnen dat er nog meer geestverhalen uit de oudheid zijn waarin de geest uit zichzelf naar de bovenwereld komt. Een mogelijk vervolgonderzoek zou daarom kunnen zijn om nog langer naar dit soort verhalen te zoeken en de nieuw gevonden verhalen te analyseren. Vooral meer verhalen uit de Griekse periode zouden een goede toevoeging kunnen zijn. Daarnaast kunnen een ook ander soort geestverhalen onderzocht worden om te kijken of zij vergelijkbare bijdragen aan de debatten leveren. Er zou bijvoorbeeld gekeken kunnen worden naar verhalen waarin geesten opgeroepen worden door middel van necromantie of verhalen waarin geesten in de Onderwereld wonen. Als laatste zouden geestverhalen bijdragen kunnen leveren aan andere debatten. Dit zijn mogelijk debatten binnen de studie naar de dood in de oudheid, maar misschien zijn er ook nog andere debatten waaraan geestverhalen een bijdrage kunnen leveren. Dit zijn mogelijke onderwerpen voor een vervolgonderzoek naar geestverhalen in de oudheid.

Bibliografie

Primaire literatuur

- Aeschylus, *Eumeniden*: D. Page ed. (Oxford 1972).
- Apuleius, *De Gouden Ezel*: M. Zimmerman ed. (Oxford 2012).
- Cicero, *De Divinatione*: W. A. Falconer ed. (Cambridge 1923).
- Cicero, *De Divinatione*: D. Wardle ed. (Oxford 2006).
- Cicero, *De Republica*: J. E. G. Zetzel ed. (Cambridge 1995).
- Cicero, *Philippicae*: A. C. Clark ed. (tweede druk; Oxford 1963).
- Diogenes Laertius, *Vitae Philosophorum*: M. Marcovich ed. (Leipzig 2002).
- Euripides, *Hecuba*: J. Diggle ed. (Oxford 1984).
- Herodotus, *Historiae*: C. Hude ed. (derde druk; Oxford 1927).
- Hesiodus, *Theogonie*: F. Solmsen, R. Merkelbach, en M. L. West eds. (Oxford 1990).
- Homerus, *Ilias*: D. B. Monro en T. W. Allen eds. (derde druk; Oxford 1920).
- Livius, *Ab Urbe Condita Books I-V*: R. M. Ogilvie ed. (Oxford 1974).
- Livius, *Ab Urbe Condita Books XXI-XXV*: R. S. Conway en C. F. Walters eds. (Oxford 1963).
- Lucianus, *Philopseudes*: M. D. Macleod ed. (Oxford 1980).
- Ovidius, *Metamorphosen*: R. J. Tarrant ed. (Oxford 2004).
- Pausanias, *Beschrijving van Griekenland*: W. H. S. Jones and H. A. Ormerod eds. (Londen 1918).
- Philostratus, *Heroicus*: C. L. Kayser ed. (Leipzig 1871).
- Pindarus, *Pythische Oden*: M. Bowra ed. (Oxford 1963).
- Plautus, *Mostellaria*: W. M. Lindsay ed. (Oxford 1963).
- Plinius Minor, *Epistulae*: R. Mynors ed. (Oxford 1963).
- Plutarchus, *Caesar*: R. A. Kaster ed. (Oxford 2016).
- Plutarchus, *Lives Volume II*: B. Perrin ed. (Cambridge 1914).
- Plutarchus, *Moralia Volume VII*: P. H. De Lacy ed. (Cambridge 1959).
- Proclus, *Nostoi* (samenvatting): A. Bernabé ed. (Leipzig 1987).
- Propertius, *Elegi*: S. J. Heyworth ed. (Oxford 2007).
- Pseudo-Quintilianus, *Declamationes Maiores*: L. Håkanson ed. (München 1998).
- Seneca, *Troades*: O. Zwielerlein ed. (Oxford 1986).
- Strabo, *Geographica*: G. Kramer ed. (Berlijn 1852).
- Suetonius, *De Vita Caesarum*: R. A. Kaster ed. (Oxford 2016).
- Tacitus, *Annales*: C. D. Fisher ed. (Oxford 1963).
- Thucydides, *Historiae*: H. Stuart-Jones en J. E. Powell eds. (tweede druk; Oxford 1963).
- Valerius Maximus, *Facta et Dicta Memorabilia*: D. Wardle ed. (Oxford 1998).
- Vergilius, *Aeneïd*: R. Mynors ed. (Oxford 1969).

Secundaire literatuur

- Aguirre, M., 'Some Ghostly Appearances in Greece: Literary and Artistic Sources', *Gerión* 27.1 (2009) 179-189.
- Albinus, L., *The House of Hades. Studies in Ancient Greek Eschatology* (Aarhus 2000).
- Anderson, G., *Sage, Saint and Sophist: Holy Men and Their Associates in the Early Roman Empire* (Londen en New York 1994).
- Bernstein, A. E., *The Formation of Hell: Death and Retribution in the Ancient and Early Christian Worlds* (Londen 1993).

- Brandt, J. R., 'Introduction', in: J. R. Brandt, M. Prusac en H. Roland, *Death and Changing Rituals: Function and Meaning in Ancient Funerary Practices* (Havertown 2014) ix-xix.
- Brandt, J. R., 'Passage to the Underworld. Continuity or Change in Etruscan Funerary Ideology and Practices (6th-2nd Centuries BC)?', in: J. R. Brandt, M. Prusac en H. Roland, *Death and Changing Rituals: Function and Meaning in Ancient Funerary Practices* (Havertown 2014) 105-184.
- Carroll, M., 'Ethnicity and Gender in Roman Funerary Commemoration: Case Studies from the Empire's Frontiers', in: L. N. Stutz and S. Tarlow, *The Oxford Handbook of the Archaeology of Death and Burial* (Oxford 2013) 560-579.
- Champlin, E., *Nero* (Cambridge 2003).
- Davies, J., *Death, Burial and Rebirth in the Religions of Antiquity* (Hoboken 2013).
- Dufallo, B. J., *Ciceronian Oratory and the Ghosts of the Past* (Los Angeles 1999).
- Dufallo, B., *The Ghosts of the Past: Latin Literature, the Dead, and Rome's Transition to a Principate* (Columbus 2007).
- Edwards, C., *Death in Ancient Rome* (New Haven 2007).
- Erasmio, M., *Reading Death in Ancient Rome* (Columbus 2008).
- Faraone, C. A., 'Binding and Burying the Forces of Evil: The Defensive Use of "Voodoo Dolls" in Ancient Greece', *Classical Antiquity* 10.2 (1991).
- Felton, D., *Haunted Greece and Rome: Ghost Stories from Classical Antiquity* (Austin 1999).
- Fowler, C., 'Change and Continuity in Early Bronze Age Mortuary Rites: A Case Study from Northumberland', in: J. R. Brandt, M. Prusac en H. Roland, *Death and Changing Rituals: Function and Meaning in Ancient Funerary Practices* (Havertown 2014) 45-92.
- Frankfurter, D., "Where the Spirits Dwell: Possession, Christianization, and Saints' Shrines in Late Antiquity", *Harvard Theological Review* 103.1 (2010) 27-46.
- Frazer, J. G., *Pausanias's Description of Greece Volume 2: Commentary on Book I* (Cambridge 2012).
- Gildersleeve, B. L., *Pindar: The Olympian and Pythian Odes with an Introductory Essay, Notes and Indexes* (tweede druk; New York 1979).
- Handley, E., 'The Rediscovery of Menander', in: D. Obbink en R. Rutherford, *Culture In Pieces: Essays on Ancient Texts in Honour of Peter Parsons* (Oxford 2011) 138-159.
- Harris, W. V., *Dreams and Experience in Classical Antiquity* (Cambridge 2009).
- Harrison, J., 'Did the Greeks Imagine that the Dead Contacted the Living through Dreams?', *Journal Of Hellenic Religion* 3 (2010) 7-17.
- Hemingway, B., *The Dream in Classical Greece: Debates and Practices* (Oxford 2008).
- How, W. W. en J. Wells, *A Commentary on Herodotus with Introduction and Appendixes Volume II* (Books V-IX) (zevende druk; Oxford 1964).
- Huskinson, J., 'Bad Deaths, Better Memories', in: V. M. Hope, *Memory and Mourning: Studies on Roman Death* (Oxford 2011) 113-125.
- Johnston, S. I., *Restless Dead: Encounters between the Living and the Dead in Ancient Greece* (Los Angeles 2013).
- Johnston, S. I., 'Songs for the Ghosts: Magical Solutions to deadly problems', in: D. Jordan, H. Montgomery en E. Thomassen, *The World of Ancient Magic* (Athene 1999) 83-102.
- Krauss, F. B., *An Interpretation of the Omens, Portents, and Prodigies recorded by Livy, Tacitus, and Suetonius* (Philadelphia 1930).

- Luck, L., *Arcana Mundi: Magic and the Occult in the Greek and Roman Worlds: A Collection of Ancient Texts* (tweede druk; Baltimore 2006).
- Nicholson, N., 'Cultural Studies, Oral Tradition, and the Promise of Intertextuality', *American Journal of Philology* 134.1 (2013).
- Noy, D., 'Death', in: A. Erskine, *A Companion to Ancient History* (Oxford 2009) 414-425.
- Noy, D., "'Goodbye Livia': Dying in the Roman Home", in: V. M. Hope, *Memory and Mourning: Studies on Roman Death* (Oxford 2011) 1-20.
- Ogden, D., 'Eucrates and Demainete: Lucian, "Philopseudes" 27-8', *The Classical Quarterly* 54.2 (2004) 484-493.
- Ogden, D., *Greek and Roman Necromancy* (Princeton 2001).
- Ogden, D., *Magic, Witchcraft, and Ghosts in the Greek and Roman Worlds: A Sourcebook* (tweede druk; Oxford 2009).
- Retief, F. P. en L. Cilliers, 'Burial Customs, the Afterlife and the Pollution of Death in Ancient Greece', *Acta Theologica* 26.2 (2010) 44-61.
- Richardson, L., *Propertius Elegies I-IV Edited, with Introduction and Commentary* (tweede druk; Norman 1977).
- Wardle, D., *Cicero: On Divination Book I* (Oxford 2006).
- Wardle, D., *Suetonius' Life of Caligula: A Commentary* (Brussel 1994).
- Weiss-Krejci, E., 'The Unburied Dead', in: L. N. Stutz and S. Tarlow, *The Oxford Handbook of the Archaeology of Death and Burial* (Oxford 2013) 282-301.
- Witt, C., 'The "Celts"', in: A. Erskine, *A Companion to Ancient History* (Oxford 2009) 284-298.